લેનિન

રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર

દુનિયાના કામદારો, એક થાઓ!

વ્લા. ઇ. લેનિન

રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર

પ્રગતિ પ્રકાશન
મોસ્કો, ૧૯૭૧

અનુવાદક — અતુલ સવાણી

પ્રકાશકો તરફથી

લેનિન લિખિત 'રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર' નામક આ કૃતિનો અનુવાદ સોવિયેત સંઘના સામ્યવાદી પક્ષની સેંટ્રલ કમિટીની માર્ક્સવાદ-લેનિનવાદ ઈન્સ્ટિટયુટે તૈયાર કરેલ લેનિનની સંગૃહીત કૃતિઓની પાંચમી રશિયન આવૃત્તિના ૨૫મા ગ્રંથમાં પ્રકાશિત વાચના અનુસાર કરવામાં આવ્યો છે.

અનુક્રમણિકા

૧. રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર એટલે શું? ૬

૨. સવાલની ઐતિહાસિક રીતે નક્કર રજૂઆત ૧૩

૩. રશિયામાં રાષ્ટ્રીય સવાલનાં નક્કર વિશિષ્ટ લક્ષણો અને રશિયાની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી પુનર્ઘટના ૧૭

૪. રાષ્ટ્રીય સવાલમાં "વ્યાવહારિકતા" ૨૩

૫. રાષ્ટ્રીય સવાલ અંગે લિબરલ મૂડીવાદીઓના તથા સમાજવાદી તકવાદીઓના વિચારો ૩૦

૬. નોર્વેનું સ્વિડનથી પાર્થક્ય ૪૩

૭. લંડન આંતરરાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસનો ઠરાવ, ૧૮૯૬ . . . . ૫૧

૮. તરંગી કાર્લ માર્ક્સ અને વ્યાવહારિક રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ ૫૭

૯. ૧૯૦૩નો કાર્યક્રમ અને તેના વિસર્જકો ૬૭

૧૦. નિષ્કર્ષ ૭૮

ટિપ્પણીઓ ૮૪

નામ નિર્દેશિકા ૯૫

રશિયન માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમના રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારને છણતા નવમા મુદ્દાએ થોડા વખતથી (અમે 'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે'[1]માં આ પહેલાં જ નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ તેમ) તકવાદીઓની એક ખરેખરી જેહાદ ઉત્પન્ન કરી છે. રશિયન વિસર્જનવાદી[2] સેમ્કોવ્સ્કીએ સેંટ પિટર્સબર્ગના વિસર્જનવાદી અખબારમાં અને બુંદવાદી[3] લીબમાને તથા ઉક્રાઈનિયન સામાજિક-રાષ્ટ્રવાદી યુર્કેવિચે પોતપોતાનાં અખબારોમાં એ મુદ્દા ઉપર સખત પ્રહારો કર્યા છે અને તેના પ્રત્યે તીવ્રતમ ઘૃણાનું વલણ દાખવ્યું છે. એ વાતમાં મુદ્દલ સંદેહ નથી કે આપણા માર્ક્સવાદી કાર્યક્રમની ઉપર આ "દસ ભાષાની ચડાઈ" વર્તમાન સમયની સામાન્ય રાષ્ટ્રવાદી અનિશ્ચિતતાઓ જોડે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે. એટલે, આ સવાલનું વિગતવાર પૃથક્કરણ અમને વખતસરનું લાગે છે. અમે ફક્ત એટલો જ ઉલ્લેખ કરીશું કે ઉપરોક્ત તકવાદીઓમાંથી કોઈએ એક પણ સ્વતંત્ર દલીલ આગળ ધરી નથી, બધાએ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના ૧૯૦૮—૧૯૦૯ના 'રાષ્ટ્રીય સવાલ અને સ્વાયત્તતા' નામના લાંબા પોલિશ ભાષાના લેખનું માત્ર રટણ જ કર્યું છે. અમારા વિવરણમાં અમે મુખ્યત્વે એ અંતિમ-ઉલ્લેખિત લેખિકાની "મૌલિક" દલીલોની છણાવટ કરીશું.

રશિયન માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમના રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારને છણતા નવમા મુદ્દાએ થોડા વખતથી (અમે 'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે'[1]માં આ પહેલાં જ નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ તેમ) તકવાદીઓની એક ખરેખરી જેહાદ ઉત્પન્ન કરી છે. રશિયન વિસર્જનવાદી[2] સેમ્કોવ્સ્કીએ સેંટ પિટર્સબર્ગના વિસર્જનવાદી અખબારમાં અને બુંદવાદી[3] લીબમાને તથા ઉક્રાઈનિયન સામાજિક-રાષ્ટ્રવાદી યુર્કેવિચે પોતપોતાનાં અખબારોમાં એ મુદ્દા ઉપર સખત પ્રહારો કર્યા છે અને તેના પ્રત્યે તીવ્રતમ ધૃણાનું વલણ દાખવ્યું છે. એ વાતમાં મુદ્દલ સંદેહ નથી કે આપણા માર્ક્સવાદી કાર્યક્રમની ઉપર આ "દસ ભાષાની ચડાઈ" વર્તમાન સમયની સામાન્ય રાષ્ટ્રવાદી અનિશ્ચિતતાઓ જોડે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે. એટલે, આ સવાલનું વિગતવાર પૃથક્કરણ અમને વખતસરનું લાગે છે. અમે ફક્ત એટલો જ ઉલ્લેખ કરીશું કે ઉપરોક્ત તકવાદીઓમાંથી કોઈએ એક પણ સ્વતંત્ર દલીલ આગળ ધરી નથી, બધાએ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના ૧૯૦૮—૧૯૦૯ના 'રાષ્ટ્રીય સવાલ અને સ્વાયત્તતા' નામના લાંબા પોલિશ ભાષાના લેખનું માત્ર રટણ જ કર્યું છે. અમારા વિવરણમાં અમે મુખ્યત્વે એ અંતિમ-ઉલ્લેખિત લેખિકાની "મૌલિક" દલીલોની છણાવટ કરીશું.

૧. રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર એટલે શું?

આત્મનિર્ણય તરીકે ઓળખાતા ખયાલને માર્ક્સવાદી રીતે તપાસવાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ સૌપ્રથમ આ સવાલ ઊઠે: એ શબ્દથી આપણે શું સમજવું? એ સવાલના જવાબને શું આપણે કાનૂનના ભાતભાતના "સામાન્ય ખયાલો"માંથી તારવવામાં આવેલી કાનૂની વ્યાખ્યાઓમાં ખોળવો જોઈએ? કે પછી એ જવાબને આપણે રાષ્ટ્રીય આંદોલનોના ઐતિહાસિક તથા આર્થિક અભ્યાસમાં શોધવો જોઈએ?

એ વાતમાં કશું આશ્ચર્ય નથી કે શ્રીમાનો સેમ્કોવ્સ્કીઓ, લીબમાનો, અને યુર્કેવિચોએ આ સવાલ ઉઠાવવાનો વિચાર સુદ્ધાં નથી કર્યો અને પોતાને માર્ક્સવાદી કાર્યક્રમની "અસ્પષ્ટતા" વિશે માત્ર ઉપહાસપૂર્વક નાક ચઢાવવા પૂરતા જ મર્યાદિત રાખ્યા છે. રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના સવાલની છણાવટ ફક્ત ૧૯૦૩ના રશિયન કાર્યક્રમમાં જ નહિ પરંતુ ૧૮૯૬[4]ની લંડન આંતરરાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ઠરાવમાં (તેની વિગતવાર છણાવટ હું યોગ્ય સ્થળે કરીશ) પણ કરવામાં આવી છે એ હકીકત તેઓ પોતાના ભોળપણમાં કદાચ નહિ જાણતા હોય એમ લાગે છે. એથી ઘણી વધારે આશ્ચર્યની હકીકત તો એ છે કે સંબંધિત મુદ્દાના કહેવાતા અમૂર્ત તથા આધિભૌતિકવાદી સ્વરૂપ વિશે ભારે મોટાં ભાષણો આરડતી રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ પોતે જ અમૂર્તતા તથા આધિભૌતિકવાદના પાપમાં લપસી પડે છે. સમસ્યાનું હાર્દ કાનૂની વ્યાખ્યાઓમાં છે કે આખી દુનિયાનાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનોના અનુભવમાં છે એ સવાલ પોતાની જાતને સ્પષ્ટ તથા ચોક્કસ રીતે ક્યાંય પણ પૂછયા વગર, વારંવાર આત્મનિર્ણય વિશેની સામાન્યોક્તિઓમાં (રાષ્ટ્રની ઇચ્છાની કેવી રીતે ખાતરી કરવી એ બાબત પરત્વેના ખૂબ રમૂજી અન્વીક્ષણ સહિત) ભટકનાર તો રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ પોતે જ છે.

આ સવાલના કોઈ માર્ક્સવાદીથી ટાળી ન શકાય એવા ચોક્કસ નિરૂપણે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની નવ-દશાંશ દલીલોના પાયા સત્વર ઉખેડી નાખ્યા હોત. રાષ્ટ્રીય આંદોલનો રશિયામાં કંઈ પહેલી જ વાર નથી ઉત્પન્ન થયાં, વળી એ આંદોલનો આ એક જ દેશનું વિશિષ્ટ લક્ષણ પણ નથી. સામંતશાહી ઉપરના મૂડીવાદના વિજયનો યુગ આખી દુનિયામાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનો સાથે સંકળાયેલો રહ્યો છે. એ આંદોલનોનો આર્થિક આધાર એ હકીકત છે કે પણ્ય-ઉત્પાદનનો સંપૂર્ણ વિજય સિદ્ધ કરવા માટે મૂડીદાર વર્ગે પોતાના દેશનું બજાર સર કરવું જ પડે, એક જ ભાષા બોલતી પ્રજાના રાજકીય રીતે સંયુક્ત પ્રદેશો ધરાવવા જ પડે, અને એ ભાષાના વિકાસના માર્ગમાંથી તેમ જ સાહિત્યમાં તેના દૃઢીકરણના માર્ગમાંથી સર્વ અવરોધોને હઠાવવા જ પડે. ભાષા માનવીય વહેવારનું અધિકતમ મહત્ત્વનું સાધન છે. આધુનિક મૂડીવાદને અનુરૂપ પાયા ઉપરના યથાર્થ રીતે મુક્ત અને વિસ્તૃત વેપારી વહેવાર માટે, પોતાના બધા અલગ અલગ વર્ગોમાં વસતિના મુક્ત અને બહોળા વર્ગીકરણ માટે, અને છેલ્લે, બજાર અને નાના કે મોટા દરેકેદરેક માલિક, ખરીદદાર, તથા વેચનાર વચ્ચે ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત કરવા માટે ભાષાની એકતા અને તેનો વણઅવરોધિત વિકાસ સૌથી વધારે મહત્ત્વની શરતોમાંની એક છે.

એટલે આપણા રાષ્ટ્રીય આંદોલનનું વલણ એવાં **રાષ્ટ્રીય રાજ્યોની** સ્થાપના તરફ છે કે જેમાં આધુનિક મૂડીવાદની આ જરૂરિયાતો વધારેમાં વધારે સંતોષાય. અધિકતમ ગહનગંભીર આર્થિક બળો એ લક્ષ્યની દિશામાં લઈ જઈ રહ્યાં છે અને એટલે મૂડીવાદી યુગમાં આખા પશ્ચિમી યુરોપ માટે જ નહિ પરંતુ સમગ્ર સભ્ય દુનિયા માટે રાષ્ટ્રીય રાજ્ય જ **લાક્ષણિક** અને ધોરણસરની અવસ્થા છે.

ફળસ્વરૂપ, રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયનો અર્થ આપણે કાનૂની વ્યાખ્યાઓની ચાલાકીભરી રમત વડે અથવા અમૂર્ત વ્યાખ્યાઓ "ઉપજાવી કાઢીને" નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રીય આંદોલનોની ઐતિહાસિક તથા આર્થિક પરિસ્થિતિનું પરીક્ષણ કરીને સમજવા ઇચ્છીએ તો આપણે અનિવાર્ય રીતે એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચીશું કે રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયનો અર્થ છે એ રાષ્ટ્રોનું પરાયા રાષ્ટ્રીય લોકસમૂહોથી રાજકીય પાર્થક્ય, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપના.

આત્મનિર્ણયના અધિકારનો અર્થ રાજ્ય રૂપે અલગ અસ્તિત્વ સિવાય બીજો કશો સમજવો એ કેમ ખોટું ગણાશે તેનાં હજુ વધારે કારણો આપણે આગળ

જતાં જોઈશું. અત્યારે તો અમે એ અનિવાર્ય નિષ્કર્ષનું "ખંડન" કરવાના રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના પ્રયાસોની છણાવટ કરીશું કે રાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપનાની જહેમત ઊંડા આર્થિક પાયાઓ ઉપર આધારિત છે.

'રાષ્ટ્રીયતા અને આંતરરાષ્ટ્રીયતા' નામની કાઉત્સ્કીની પુસ્તિકાથી રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ પૂરી રીતે પરિચિત છે. (*«Die Neue Zeit»*[5] — અંક ૧ની પુરવણી, ૧૯૦૭—૧૯૦૮; રશિયન ભાષાંતર રીગાના સામયિક 'નાઊચ્નાયા મીસ્લ'[6]માં ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત.) એ પુસ્તિકાના ચોથા ફકરામાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યના સવાલનું ચીવટભર્યું પૃથક્કરણ કર્યા પછી કાઉત્સ્કી* એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે ઓટો બાઉએર "રાષ્ટ્રીય રાજ્યનું સર્જન કરવાની ઝંખનાની તાકાતનું **ન્યૂનમૂલ્યાંકન કરે છે**" (પૃષ્ઠ ૨૩) એ વાત રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ જાણે છે. તે પોતે જ કાઉત્સ્કીના નીચેના શબ્દો ટાંકે છે: "રાષ્ટ્રીય રાજ્ય રાજ્યનું એવું રૂપ છે કે જે વર્તમાન સમયની પરિસ્થિતિમાં **અધિકતમ અનુકૂળ** છે" (અર્થાત્ મધ્યકાલીન, મૂડીવાદપૂર્વેની, વગેરે પરિસ્થિતિથી ભિન્ન એવી મૂડીવાદી, સભ્ય, આર્થિક રીતે પ્રગતિશીલ પરિસ્થિતિ), "એ એવું રૂપ છે કે જેમાં તે પોતાનાં કર્ત્તવ્યોને વધારેમાં વધારે સફળતાથી પૂરાં કરી શકે" (અર્થાત્ મૂડીવાદનો અધિકતમ મુક્ત, અધિકતમ બહોળો, અને વધારેમાં વધારે ઝડપી વિકાસ સિદ્ધ કરવાનું કર્ત્તવ્ય). આમાં આપણે કાઉત્સ્કીની છેવટની એથી પણ વધારે ચોક્કસ વાત ઉમેરવી જ જોઈએ: બહુરાષ્ટ્રીય રાજ્યો (રાષ્ટ્રીય રાજ્યોથી ભિન્ન એવાં પ્રજા-રાજ્યોના નામે ઓળખાતાં રાજ્યો) "હંમેશાં એવાં રાજ્યો હોય છે કે જેમાં આંતરિક બંધારણ એક યા બીજા કારણસર વિકૃત અથવા અલ્પવિકસિત" (પછાત) "રહી ગયું હોય છે." એ કહેવાની જરૂર નથી કે કાઉત્સ્કી વિકૃતિનો ઉલ્લેખ વિકસતા મૂડીવાદની જરૂરિયાતોને જે વધારેમાં વધારે અનુકૂળ હોય તેની સાથેની સુસંગતતાના અભાવના એકમાત્ર અર્થમાં કરે છે.

---

*૧૯૧૬માં લેખના પુનર્મુદ્રણની તૈયારી કરતી વેળા લેનિને આ જ જગ્યાએ એક ખાસ નોંધ ઉમેરી હતી: "વાચકને એ વાત યાદ કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે ૧૯૦૯ સુધી, કાઉત્સ્કીની સરસ પુસ્તિકા 'સત્તાના માર્ગે' બહાર પડી ત્યાં સુધી, કાઉત્સ્કી તકવાદનો વિરોધી હતો અને તે પોતાના વિચારો બદલી નાખીને તકવાદનો સમર્થક તો ૧૯૧૦—૧૯૧૧ દરમિયાન તથા વિશેષ રૂપે ૧૯૧૪—૧૯૧૬ દરમિયાન બન્યો."

હવે સવાલ એ છે કે કાઉત્સ્કીના આ ઐતિહાસિક-આર્થિક નિષ્કર્ષો પ્રત્યે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે કેવું વલણ ધારણ કર્યું છે? એ નિષ્કર્ષો સાચા છે કે ખોટા? પોતાના ઐતિહાસિક-આર્થિક સિદ્ધાંતમાં કાઉત્સ્કી સાચો છે કે જેનો સિદ્ધાંત પાયામાં મનોવૈજ્ઞાનિક છે એ બાઉએર સાચો છે? બાઉએરનો અસંદિગ્ધ "રાષ્ટ્રીય તકવાદ", સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતા[7]નો તેનો બચાવ, તેની રાષ્ટ્રવાદી ઘેલછા (કાઉત્સ્કીના શબ્દોમાં "રાષ્ટ્રીય પાસા ઉપર ક્યાંક ક્યાંક ભાર"), તેણે કરેલી "રાષ્ટ્રીય પાસાની ભારે મોટી અતિશયોક્તિ" તથા તેને થઈ ગયેલું "આંતરરાષ્ટ્રીય પાસાનું તદ્દન વિસ્મરણ" (કાઉત્સ્કી)—અને રાષ્ટ્રીય રાજ્યના સર્જનની ઝંખનાની તાકાતના તેના ન્યૂનમૂલ્યાંકન વચ્ચે શો સંબંધ છે?

રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે આ સવાલને તો ઉઠાવ્યો પણ નથી. એ સંબંધ તેના ધ્યાનમાં જ નથી આવ્યો. બાઉએરના સૈદ્ધાંતિક વિચારોની **સમગ્રતાને** તેણે તોળી નથી જોઈ. તેણે રાષ્ટ્રીય સવાલના ઐતિહાસિક-આર્થિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોની ભિન્નતાદર્શી તુલના પણ નથી કરી. કાઉત્સ્કીની ટીકામાં તે નીચેના શબ્દો પૂરતી જ મર્યાદિત રહી છે:

> "...આ 'ઉત્તમ' રાષ્ટ્રીય રાજ્ય ફક્ત અમૂર્ત વિચારણા છે જેનો સૈદ્ધાંતિક રીતે સહેલાઈથી વિકાસ સાધી શકાય અને બચાવ કરી શકાય, પરંતુ જેનો વાસ્તવિકતા સાથે મેળ ખાતો નથી." («*Przegląd Socjaldemokratyczny*»[8], ૧૯૦૮, નંબર ૬, પૃષ્ઠ ૪૯૯.)

અને આ હિંમતભર્યા નિવેદનની પુષ્ટિ રૂપે તેની પાછળ પાછળ એવા અર્થની દલીલો આવે છે કે નાનાં રાજ્યોના "આત્મનિર્ણયના અધિકારને" મોટી મૂડીવાદી સત્તાઓના વિકાસે તથા સામ્રાજ્યવાદે માયાવત્ બનાવી દીધો છે. રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ પૂછે છે: "જેની સ્વતંત્રતા જ 'યુરોપના સંઘ'ની રાજકીય લડત તથા રાજનૈતિક રમતનું પરિણામ છે એવા ઔપચારિક રીતે સ્વતંત્ર મોન્તેનેગ્રિનો, બલ્ગારિયનો, રુમાનિયનો, સર્બો, ગ્રીકો અને અમુક અંશે સ્વિટ્ઝરલૅંડવાસીઓ પણ, ઇત્યાદિના 'આત્મનિર્ણય' વિશે કોઈ ગંભીરતાથી વાત કરી શકે ખરું?"! (પૃષ્ઠ ૫૦૦) પરિસ્થિતિને અધિકતમ અનુકૂળ રાજ્ય "કાઉત્સ્કી માને છે તેમ રાષ્ટ્રીય રાજ્ય નહિ પરંતુ ધાડપાડુ રાજ્ય છે." બ્રિટિશ, ફ્રેંચ, અને બીજા સાંસ્થાનિક પ્રદેશોના કદવિસ્તારને લગતા કેટલાક ડઝન આંકડા ટાંકવામાં આવ્યા છે.

એવી દલીલો વાંચતાં **કઈ બાબત શી છે** એ ન સમજવા માટે લેખિકાએ કેવી હિકમત કરી છે તેના વિશે અજાયબી અનુભવ્યા વગર રહી શકાય નહિ. ગંભીરતાનો ડોળ કરીને કાઉત્સ્કીને એમ શીખવવું કે નાનાં રાજ્યો આર્થિક રીતે મોટાં રાજ્યોને પરાધીન હોય છે, બીજાં રાષ્ટ્રોના લૂંટફાટિયા દમન માટે મૂડીવાદી રાજ્યોની વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો છે, સામ્રાજ્યવાદ અને સંસ્થાનો અસ્તિત્વ ધરાવે છે — આ સર્વમાં ચાલાકી બતાવવાની હાસ્યાસ્પદ રીતે બાલિશ કોશિશોની ગંધ આવે છે કેમ કે એ બધાને વિષય સાથે જરા પણ સંબંધ નથી. ફક્ત નાનાં રાજ્યો જ નહિ પરંતુ, દાખલા તરીકે, રશિયા પણ "સમૃદ્ધ" મૂડીવાદી દેશોની સામ્રાજ્યવાદી ધિરાણ-મૂડીની તાકાતને આર્થિક રીતે તદ્દન પરાધીન છે. ફક્ત નાનકડાં બાલ્કન રાજ્યો જ નહિ પરંતુ માર્ક્સે 'મૂડી'[૪]માં નિર્દેશ કર્યો છે તેમ ઓગણીસમી સદીમાં અમેરિકા પણ આર્થિક રીતે યુરોપનું સંસ્થાન હતું. કાઉત્સ્કી અને પ્રત્યેક માર્ક્સવાદી એ વિશે બેશક વાકેફ છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય આંદોલનો તથા રાષ્ટ્રીય રાજ્યના સંબંધમાં તેનું આમ કે તેમ કશું મહત્ત્વ નથી.

રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે મૂડીવાદી સમાજમાં રાષ્ટ્રોના રાજકીય આત્મનિર્ણયને સ્થાને અને રાજ્યો તરીકેની તેમની સ્વતંત્રતાને સ્થાને તેમની આર્થિક સ્વતંત્રતાનો સવાલ મૂકી દીધો છે. મૂડીવાદી રાજ્યમાં સંસદની સર્વોચ્ચતાની, અર્થાત્ લોકોના પ્રતિનિધિઓની સભાની સર્વોચ્ચતાની, જે માગણી કાર્યક્રમમાં રજૂ થયેલી છે તેને વિશે ચર્ચા કરતી વખતે કોઈ માણસ પૂર્ણ રીતે સાચી પ્રતીતિનું વિવરણ કરે કે મૂડીવાદી દેશમાં રાજ્યનો અમલ ભલે ગમે તેવો હોય તોપણ તેમાં મોટી મૂડીનું જ વર્ચસ્વ હોય છે, તો તેમાં જેટલી બુદ્ધિમતા હોય એટલી જ બુદ્ધિમતા ઉપરોક્ત વાતમાં છે.

એ વાતમાં મુદ્દલ સંદેહ નથી કે અધિકતમ વસતિ ધરાવતા એશિયા ખંડનો મોટો ભાગ કાં તો "પ્રબળ રાજ્યો"નાં સંસ્થાનોનો બનેલો છે અથવા રાષ્ટ્રો તરીકે અત્યંત પરાધીન અને ઉત્પીડિત હોય એવાં રાજ્યોનો બનેલો છે. પરંતુ આ સર્વવિદિત સંજોગ શું એ નિર્વિવાદ હકીકતને કોઈ પણ રીતે હચમચાવી દઈ શકે ખરો કે ખુદ એશિયામાં પણ્ય-ઉત્પાદનના અધિકતમ પરિપૂર્ણ વિકાસ માટેની પરિસ્થિતિ, મૂડીવાદની અધિકતમ મુક્ત અધિકતમ બહોળી અને વધારેમાં વધારે ઝડપી વૃદ્ધિ માટેની પરિસ્થિતિ, ફક્ત જાપાનમાં જ, અર્થાત્ એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યમાં જ, ઉત્પન્ન થઈ છે? એ રાજ્ય મૂડીવાદી રાજ્ય

છે અને એટલે તેણે પોતે જ બીજાં રાષ્ટ્રોનું ઉત્પીડન કરવાનું અને સંસ્થાનોને ગુલામ બનાવી દેવાનું શરૂ કરી દીધું છે. અમે એ કહી શકીએ એમ નથી કે મૂડીવાદની પડતી થતાં પહેલાં યુરોપની જેમ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યોની પદ્ધતિનું સાફ રૂપ ધારણ કરવાનો સમય એશિયાને મળશે કે નહિ; પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ હકીકત રહે જ છે કે એશિયાને જાગ્રત કરી દઈને મૂડીવાદે એ ખંડમાં પણ દરેક ઠેકાણે રાષ્ટ્રીય આંદોલનો ઉત્પન્ન કરી દીધાં છે, એ આંદોલનોનું વલણ એશિયામાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યોના સર્જનની દિશામાં છે, મૂડીવાદના વિકાસ માટેની ઉત્તમ પરિસ્થિતિ ચોક્કસ રીતે એવાં રાજ્યો જ સુનિશ્ચિત કરે છે. એશિયાનો અનુભવ કાઉત્સ્કીની **તરફેણમાં** અને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની **વિરુદ્ધમાં** બોલે છે.

એ જ પ્રમાણે બાલ્કન રાજ્યોનો અનુભવ પણ તેની વિરુદ્ધ જ બોલે છે કેમ કે હવે તો સૌકોઈ જોઈ શકે છે કે બાલ્કન પ્રદેશમાં મૂડીવાદના વિકાસ માટેની ઉત્તમ પરિસ્થિતિ એ દ્વીપકલ્પમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યોના સર્જનના ચોક્કસ પ્રમાણમાં જ સર્જાય છે.

એટલે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ ગમે તેમ કરે તોપણ આખી પ્રગતિશીલ સભ્ય માનવજાતિનો દાખલો, બાલ્કન પ્રદેશોનો દાખલો, તથા એશિયાનો દાખલો એ વાત સાબિત કરે છે કે કાઉત્સ્કીની રજૂઆત તદ્દન સાચી છે: રાષ્ટ્રીય રાજ્ય મૂડીવાદનો નિયમ અને તેનું "ધોરણ" છે; બહુરાષ્ટ્રીય રાજ્ય કાં તો પછાતપણાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું હોય છે અથવા અપવાદ હોય છે. રાષ્ટ્રીય સંબંધોની દૃષ્ટિએ મૂડીવાદના વિકાસ માટેની ઉત્તમ પરિસ્થિતિ નિસ્સંદેહ રાષ્ટ્રીય રાજ્ય જ પૂરી પાડે છે. અલબત્ત, આનો અર્થ એ નથી કે મૂડીવાદી સંબંધો ઉપર આધારિત એવું રાજ્ય રાજ્યોના શોષણ તથા ઉત્પીડનનો અંત આણી દઈ શકે. તેનો અર્થ ફક્ત એટલો જ છે કે રાષ્ટ્રીય રાજ્યોના સર્જનની જહેમત પેદા કરતાં પ્રબળ **આર્થિક** પરિબળોની બાબતમાં માર્ક્સવાદીઓ નજરચૂક ન જ કરી શકે. તેનો અર્થ એ છે કે માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમમાં "રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણય" ઐતિહાસિક-આર્થિક દૃષ્ટિએ રાજકીય આત્મનિર્ણય સિવાય, રાજકીય સ્વાધીનતા સિવાય, રાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપના સિવાય, બીજો કશો અર્થ **ન જ** ધરાવી **શકે**.

"રાષ્ટ્રીય રાજ્ય"ની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી માગણીનું માર્ક્સવાદી, અર્થાત્ સર્વહારા વર્ગીય, દૃષ્ટિબિંદુથી સમર્થન કઈ શરતે કરી શકાય તેની વિગતવાર છણાવટ

આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. અત્યારે તો અમે "આત્મનિર્ણયના" ખયાલની વ્યાખ્યા પૂરતા જ મર્યાદિત રહીશું, અને ફક્ત એ વાતની નોંધ લઈશું કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ એ ખયાલના અર્થની ("રાષ્ટ્રીય રાજ્ય") જાણકારી ધરાવે છે પરંતુ લીબમાનો, સેમ્કોવ્સ્કીઓ, તથા યુર્કેવિચો જેવા તેના તકવાદી પક્ષપાતીઓ તો એટલું પણ નથી જાણતા!

૨. સવાલની ઐતિહાસિક રીતે નક્કર રજૂઆત

કોઈ પણ સામાજિક સવાલના પરીક્ષણની બાબતમાં માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંતની અસંદિગ્ધ માગણી એ છે કે સવાલનું પરીક્ષણ **નિશ્ચિત** ઐતિહાસિક મર્યાદાઓની અંતર્ગત કરવામાં આવે, અને એ સવાલ કોઈ ખાસ દેશને લગતો હોય (ઉદાહરણાર્થ, કોઈ એક ખાસ દેશ માટેનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ) તો એ દેશને એ જ ઐતિહાસિક યુગની અંતર્ગત બીજા દેશોથી ભિન્ન દર્શાવતાં વિશિષ્ટ લક્ષણોની ઉપર ઉચિત ધ્યાન આપવામાં આવે.

માર્ક્સવાદની એ અસંદિગ્ધ માગણીને આપણી ચર્ચાના સવાલ ઉપર લાગુ કરવામાં આવે તો એ શું સૂચવે છે?

સૌપ્રથમ તો એ એવું અર્થસૂચન કરે છે કે રાષ્ટ્રીય આંદોલનના સંબંધમાં મૂડીવાદના એકબીજાથી મૂળભૂત રીતે જુદા પડતા બે યુગો વચ્ચે સ્પષ્ટ ભિન્નતાદર્શક રેખા અંકિત થવી જ જોઈએ. એક તરફ, સામંતશાહી અને આપખુદશાહીના પતનનો યુગ, મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી સમાજ તથા રાજ્યના નિર્માણનો યુગ, જ્યારે રાષ્ટ્રીય આંદોલનો પહેલી જ વાર આમ આંદોલનો બને છે અને એક યા બીજી રીતે વસતિના **તમામ** વર્ગોને અખબારો, પ્રતિનિધિ-સંસ્થાઓમાં કાર્ય, ઈત્યાદિ દ્વારા રાજકારણમાં ખેંચે છે. બીજી બાજુ આપણને સુનિશ્ચિત રીતે સ્થપાઈ ગયેલાં એવાં મૂડીવાદી રાજ્યોનો યુગ જોવા મળે છે કે જે લાંબા સમયથી પ્રસ્થાપિત બંધારણીય અમલ ધરાવે છે અને જેમાં સર્વહારા વર્ગ તથા મૂડીદાર વર્ગ વચ્ચેની પ્રબળ રીતે વિકસિત દુશ્મનાવટ અસ્તિત્વ ધરાવે છે— જેને મૂડીવાદના પતનની પૂર્વવેળાનો યુગ કહી શકાય એવો યુગ આપણને જોવા મળે છે.

પ્રથમ યુગની લાક્ષણિક વિશેષતાઓ છે રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનો ઉદ્ભવ, અને સામાન્ય રૂપે રાજકીય સ્વતંત્રતા તથા વિશેષ રૂપે પ્રજાકીય અધિકારોના સંબંધમાં વસતિના અધિકતમ સંખ્યા ધરાવતા તથા વધારેમાં વધારે "ઢીલા" વિભાગને, અર્થાત્ કિસાનોને, એ આંદોલનોમાં આકર્ષી લેવામાં આવ્યા તે. બીજા યુગની

લાક્ષણિક વિશેષતાઓ છે આમ મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી આંદોલનોનો અભાવ અને એ હકીકત કે વેપારી વહેવાર દ્વારા પહેલેથી જ સંબંધિત રાષ્ટ્રોને વિકસિત મૂડીવાદ એકબીજાની વધારે નજીક લાવવાની સાથે તથા વધતા જતા પ્રમાણમાં તેમને અરસપરસ હળતા મળતા કરવાની સાથે, આંતરરાષ્ટ્રીય પાયા પર એકતાબદ્ધ મૂડી અને આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર વર્ગીય આંદોલન વચ્ચેની દુશ્મનાવટને મોખરે લાવે છે.

બેશક, કોઈ દીવાલ એ બે યુગોને નોખા પાડતી નથી; સંખ્યાબંધ સંક્રમણાત્મક કડીઓ વડે એ યુગો સંકળાયેલા છે, અને પોતપોતાના રાષ્ટ્રીય વિકાસની ઝડપ, પોતપોતાની રાષ્ટ્રીય સંરચના, તથા પોતપોતાની વસતિની વહેંચણી, ઈત્યાદિ બાબતોમાં વિભિન્ન દેશો એકબીજાથી જુદા પડે છે. કોઈ અમુક દેશના માર્ક્સવાદીઓ આ સામાન્ય ઐતિહાસિક તથા નક્કર રાજ્યવિષયક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા વગર પોતાનો રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ ઘડી શકે જ નહિ.

અને બરાબર અહીં જ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની દલીલોનો નબળામાં નબળો મુદ્દો આપણી સમક્ષ આવી જાય છે. અમારા કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દાની વિરુદ્ધ "આકરા" શબ્દોના સંગ્રહને તે પોતાના લેખમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે અને એ મુદ્દાને "ચવાયેલી વાત" "ઉટપટાંગ રીત", "આધિભૌતિકવાદી વાક્ય", ઈત્યાદિ તરીકે જાહેર કરીને તેની અણથંભ વગોવણી કરે છે. આધિભૌતિકવાદને (માર્ક્સવાદી અર્થમાં, એટલે કે દ્વંદ્વવાદવિરોધના અર્થમાં) તથા ખાલી અમૂર્ત વિચારણાઓને આટલી ભવ્ય રીતે વખોડી કાઢનાર લેખિકા સવાલનું નક્કર ઐતિહાસિક પૃથક્કરણ કરવાની રીતનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે એવી અપેક્ષા સ્વાભાવિક છે. આપણે એક ચોક્કસ દેશના—રશિયાના—માર્ક્સવાદીઓના એક ચોક્કસ સમય માટેના—વીશમી સદીના પ્રારંભના સમય માટેના—રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમની ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ. પરંતુ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ એ સવાલ ઉઠાવે છે ખરી કે રશિયા **કયા ઐતિહાસિક** યુગમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે, એ **ખાસ** સમય દરમિયાન એ **ખાસ** દેશના રાષ્ટ્રીય સવાલનાં તથા રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનાં **નક્કર** લક્ષણો **કયાં** છે?

ના! એ વિશે તે મુદ્દલ કશું જ કહેતી નથી! વર્તમાન ઐતિહાસિક સમયમાં **રશિયામાં** રાષ્ટ્રીય સવાલની શી સ્થિતિ છે તેના અથવા આ ખાસ બાબતમાં **રશિયાનાં** વિશિષ્ટ લક્ષણોના પૃથક્કરણની છાયા સરખી તમને તેની કૃતિમાં જોવા નહિ મળે.

આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે બાલ્કન-પ્રદેશમાં રાષ્ટ્રીય સવાલ આયર્લૅંડ

કરતાં જુદી રીતનો છે, ૧૮૪૮ની નક્કર પરિસ્થિતિમાં પોલૅંડ તથા ઝેકોસ્લોવાકિયાનાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનું મૂલ્યાંકન માર્ક્સે એ રીતે જ કર્યું હતું (પાનું ભરીને માર્ક્સનાં લખાણોમાંથી અવતરણો), ઑસ્ટ્રિયાની વિરુદ્ધ સ્વિટ્ઝરલૅંડના વનપ્રદેશોના સંઘર્ષનું તથા ૧૩૧૫માં લડાયેલી મોર્ગાર્ટેનની લડાઈનું મૂલ્યાંકન ઍંગેલ્સે એ રીતે જ કરેલું (પાનું ભરીને ઍંગેલ્સનાં લખાણોમાંથી લીધેલાં અવતરણો અને કાઉત્સ્કીની યથોચિત ટિપ્પણીઓ), સોળમી સદીમાં જર્મનીમાં થયેલા કિસાન-જંગને લાસાલે પ્રત્યાઘાતી ગણાવ્યો હતો, ઈત્યાદિ.

એમ તો ન જ કહી શકાય કે આ વિચારો અને અવતરણો પોતાની નવીનતાને કારણે જુદાં તરી આવે છે, પરંતુ ગમે તેમ તોયે વાચક માટે એ વાતને ફરી ફરીને યાદ કરવાનું રસપ્રદ છે કે અલગ અલગ દેશોમાં ઉપસ્થિત નક્કર ઐતિહાસિક સવાલોનું પૃથક્કરણ માર્ક્સ, ઍંગેલ્સ, અને લાસાલ ચોક્કસ રૂપમાં કેવી રીતે કરતા. અને માર્ક્સ તથા ઍંગેલ્સનાં લખાણોમાંથી લીધેલાં આ બોધપ્રદ અવતરણોનું એક નિરીક્ષણ જ એ વાતને અત્યંત સચોટ રીતે જાહેર કરી દે છે કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે પોતાની જાતને કેવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં મૂકી દીધી છે. વિભિન્ન દેશોમાં વિભિન્ન સમયે નક્કર ઐતિહાસિક પૃથક્કરણની આવશ્યકતા વિશે તે છટાદાર અને રોષભરી વાણીમાં ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ વીશમી સદીની શરૂઆતમાં **રશિયા** મૂડીવાદના વિકાસની **કઈ** ઐતિહાસિક કક્ષામાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે કે પછી આ દેશમાં રાષ્ટ્રીય સવાલનાં **વિશિષ્ટ લક્ષણો** ક્યાં છે એ નક્કી કરવાનો **જરા પણ** પ્રયત્ન તે કરતી નથી. રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે તો **બીજાઓએ** આ સવાલ પ્રત્યે માર્ક્સવાદી ઢબે કેવું વલણ અપનાવ્યું છે તેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે, જાણે કેમ જાણી જોઈને એ વાત ઉપર ભાર મૂકતી હોય કે ઘણી વાર નેક ઈરાદાઓ પણ કેવી રીતે દોજખને રસ્તે લઈ જતા હોય છે, ઘણી વાર સારી સલાહ પણ અમલમાં એ સલાહ પ્રમાણે વર્તવાની અનિચ્છા અથવા અશક્તિને કેવી રીતે ઢાંકી દેતી હોય છે.

આ જુઓ તેની એક જ્ઞાનવર્ધક તુલના. પોલૅંડની સ્વાધીનતાની માગણીનો વિરોધ વ્યક્ત કરતી વેળા રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ પોતાની ૧૮૯૮ની કૃતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. પોતાના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનનો માલ રશિયાને વેચતા "પોલૅંડનો" ઝડપી "ઔદ્યોગિક વિકાસ" તેણે એ કૃતિમાં પુરવાર કર્યો છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે એ બાબત ઉપરથી આત્મનિર્ણયના **અધિકારના** સવાલ વિશે કોઈ પણ જાતનો નિષ્કર્ષ ન જ તારવી શકાય; એથી તો ફક્ત એટલું જ સાબિત થાય છે કે પુરાણું જાગીરદારોથી ભરેલું પોલૅંડ હવે અદૃશ્ય થઈ ગયું છે, ઈત્યાદિ.

પરંતુ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ હંમેશાં અગમ્ય રીતે એવા નિષ્કર્ષ ઉપર ઊતરી જાય છે કે રશિયા અને પોલૅંડને સંયુક્ત કરતાં પરિબળોમાં હવે આધુનિક મૂડીવાદી સંબંધોનાં શુદ્ધ રીતે આર્થિક પરિબળો જ પ્રધાનતા ધરાવે છે.

એ પછી આપણી રોઝા સ્વાયત્તતાના સવાલ ઉપર પહોંચે છે, અને તેના લેખનું શીર્ષક **સામાન્ય રૂપમાં** 'રાષ્ટ્રીય સવાલ અને સ્વાયત્તતા' હોવા છતાં તે એવી દલીલ કરવાનું શરૂ કરી દે છે કે પોલૅંડના રાજ્યને સ્વાયત્તતાનો **વિશિષ્ટ** અધિકાર છે (જુઓ—'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે' ૧૯૧૩, નંબર ૧૨*). પોલૅંડના સ્વાયત્તતાના અધિકારનું સમર્થન કરવા માટે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ રશિયાની રાજ્ય-પ્રણાલીને દેખીતી રીતે જ તેનાં આર્થિક અને રાજકીય તથા સામાજિક લક્ષણો તેમ જ રોજિંદા જીવનના આધારે મૂલવે છે—વિશિષ્ટ લક્ષણોની એવી સમગ્રતાના આધારે મૂલવે છે કે જેને એક સાથે જોઈએ તો એ "એશિયાઈ આપખુદશાહી"નો ખયાલ ઉત્પન્ન કરે છે (*«Przegląd»*, નંબર ૧૨, પૃષ્ઠ ૧૩૭).

એ તો સામાન્ય રીતે સુવિદિત છે કે જ્યાં આર્થિક પદ્ધતિમાં મૂડીવાદપૂર્વેનાં પૂર્ણ રીતે પિતૃપ્રધાન વિશિષ્ટ લક્ષણો પ્રધાનતા ધરાવતાં હોય અને જ્યાં પણ્ય-ઉત્પાદન તથા વર્ગ-ભેદોનો ભાગ્યે જ વિકાસ થયો હોય એવી પરિસ્થિતિમાં એ પ્રકારની રાજ્ય-પ્રણાલી ખૂબ ભારે સ્થાયિત્વ ધરાવતી હોય છે. પરંતુ, જ્યાં રાજ્ય-પ્રણાલી મૂડીવાદ**પૂર્વે**ના સમયનું ખૂબ સ્પષ્ટ લક્ષણ ધરાવતી હોય એવા દેશમાં જો સુનિશ્ચિત રાષ્ટ્રીય સીમાઓ તથા **ઝડપી** મૂડીવાદી વિકાસ ધરાવતો કોઈ પ્રદેશ હોય તો એ પ્રદેશનો મૂડીવાદ જેટલી વધારે ઝડપથી વિકસે એટલા વધારે પ્રમાણમાં તેની અને મૂડીવાદ**પૂર્વે**ની રાજ્ય-પ્રણાલી વચ્ચેની દુશ્મનાવટ વધશે, અને એટલી જ વધારે સંભવિત એ વાત બનશે કે અધિક પ્રગતિશીલ પ્રદેશ આખા દેશથી—જેની જોડે પોતે "આધુનિક મૂડીવાદી" બંધનોથી નહિ પરંતુ "એશિયાઈ આપખુદશાહી"નાં બંધનોથી બંધાયેલો હોય છે એ આખા દેશથી—અલગ થઈ જાય.

એ રીતે, મૂડીવાદી પોલૅંડના સંબંધમાં રશિયાની સરકારના સામાજિક માળખાના સવાલની બાબતમાં પણ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની દલીલો ભૂલભરેલી છે; અને રશિયાનાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનાં નક્કર ઐતિહાસિક, વિશિષ્ટ લક્ષણોના સવાલને લઈએ તો—એ સવાલને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે ઉઠાવ્યો પણ નથી.

અને અમે હવે એ જ સવાલની છણાવટ કરીશું.

---

* જુઓ લેનિનનો 'રાષ્ટ્રીય સવાલ સંબંધી ટીકાત્મક વિચારો' નામક લેખ.—સં.

૩. રશિયામાં રાષ્ટ્રીય સવાલનાં નક્કર વિશિષ્ટ લક્ષણો અને રશિયાની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી પુનર્ઘટના

"...'રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકાર'નો સિદ્ધાંત કે જે ખાલી પિષ્ટપેષણ છે તેની નમનીયતા છતાં અને તે કેવળ રશિયામાં વસતી પ્રજાઓને જ નહિ પરંતુ જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયામાં, સ્વિટ્ઝરલૅંડ અને સ્વિડનમાં, અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયામાં, વસતી પ્રજાઓને પણ સ્પષ્ટ રૂપે એકસરખી રીતે જ લાગુ થઈ શકે એવો હોવા છતાં તેનો ઉલ્લેખ આપણને વર્તમાન સમયની એક પણ સમાજવાદી પાર્ટીના કાર્યક્રમમાં જોવા મળતો નથી..." («*Przegląd*» નંબર ૬, પૃષ્ઠ ૪૮૩).

માર્ક્સવાદી કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દાની વિરુદ્ધ પોતાની જેહાદની શરૂઆતમાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ આ શબ્દો લખે છે. કાર્યક્રમના આ મુદ્દાના ખયાલને "ખાલી પિષ્ટપેષણ" તરીકે આપણી ઉપર ઠોકી બેસાડવાના પોતાના પ્રયાસમાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ પોતે જ એ ભૂલનો ભોગ બની જાય છે અને રમૂજ ઉપજાવે એવી ઉદ્ધતાઈ સાથે દલીલ કરે છે કે એ મુદ્દો રશિયા, જર્મની, ઇત્યાદિને "સ્પષ્ટ રૂપે એકસરખી રીતે જ લાગુ થઈ શકે એવો" છે.

અમારો જવાબ આ છે: સાફ છે કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે પોતાના લેખને નિશાળનાં બાળકોના અભ્યાસ માટે તર્કની ભૂલોનો ઉચિત સંગ્રહ બનાવવાનું નક્કી કર્યું છે. કારણ કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની આ નિંદાવર્ષા તદ્દન બકવાદ છે અને સવાલની ઐતિહાસિક રીતે નક્કર રજૂઆતની ઠેકડી સમાન છે.

માર્ક્સવાદી કાર્યક્રમનું બાલિશ રીતે નહિ પરંતુ માર્ક્સવાદી રીતે અર્થઘટન કરવામાં આવે તો એ અનુમાન લગાવવું જરા પણ મુશ્કેલ નથી કે નિર્દેશ મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનો પ્રત્યે છે. જો બાબત એમ હોય, અને બાબત નિસ્સંદેહ એમ જ છે, તો "સ્પષ્ટ" છે કે એ કાર્યક્રમ "ચવાયેલી વાત", "ઉટપટાંગ રીત" વગેરે તરીકે મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી રાષ્ટ્રીય

આંદોલનોના **બધા** જ દાખલાઓ પ્રત્યે નિર્દેશ કરે છે. અને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે આ વાત વિશે જરા પણ વિચાર કર્યો હોત તો એવો નિષ્કર્ષ તેને માટે પણ જરાયે ઓછો સ્પષ્ટ ન બન્યો હોત કે અમારો કાર્યક્રમ **ફક્ત** એવા જ દાખલાઓ પ્રત્યે નિર્દેશ કરે છે જ્યાં એવું આંદોલન વસ્તુત: અસ્તિત્વમાં હોય.

આ સ્વાભાવિક વાતો ઉપર તેણે વિચાર કર્યો હોત તો રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગને સહેલાઈથી સમજાઈ ગયું હોત કે પોતે કેવો અર્થહીન લવારો કરી રહી છે. **અમારી** ઉપર "ચવાયેલી વાત" રટવાનો આરોપ લગાવવામાં તે **અમારી વિરુદ્ધ** એવી દલીલનો ઉપયોગ કરે છે કે જ્યાં મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી આંદોલનો અસ્તિત્વમાં જ **નથી** એવા દેશોના કાર્યક્રમોમાં આત્મનિર્ણયના અધિકારનો કશો જ ઉલ્લેખ નથી. અસાધારણ ચાલાકીની દલીલ કરી છે!

વિભિન્ન દેશોના રાજકીય અને આર્થિક વિકાસની તેમ જ તેમના માર્ક્સવાદી કાર્યક્રમોની તુલના માર્ક્સવાદની દૃષ્ટિએ બેહદ મહત્ત્વ ધરાવે છે કેમ કે એ વાતમાં મુદ્દલ શંકા હોઈ શકે જ નહિ કે બધાં આધુનિક રાજ્યો સર્વસામાન્ય મૂડીવાદી પ્રકૃતિ ધરાવે છે અને વિકાસના સર્વસામાન્ય નિયમને આધીન છે. પરંતુ એવી તુલના સમજણપૂર્વક કરવી જોઈએ. એ માટે પ્રાથમિક રીતે આવશ્યક શરત એ છે કે જે દેશોની તુલના કરવામાં આવે એ દેશોના વિકાસના ઐતિહાસિક યુગો કોઈ રીતે **તુલનીય** છે કે નહિ એ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થાય. દાખલા તરીકે, માત્ર તદ્દન નાદાન લોકો જ (જેમ કે 'રૂસ્સ્કાયા મીસ્લ'[10]માં લખનાર પ્રિન્સ યે૦ ત્રુબેત્સ્કોય) રશિયન માર્ક્સવાદીઓના જમીન સંબંધી કાર્યક્રમની પશ્ચિમ યુરોપના માર્ક્સવાદીઓના જમીન સંબંધી કાર્યક્રમોની સાથે "સરખામણી કરવાની" હિંમત કરે, કારણ કે અમારો કાર્યક્રમ તો **મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી** જમીન-સુધારાઓને લગતા સવાલનો ઉકેલ રજૂ કરે છે જ્યારે પશ્ચિમી દેશોમાં એવો સવાલ અસ્તિત્વમાં જ નથી.

રાષ્ટ્રીય સવાલને પણ એ જ વાત લાગુ થાય છે. મોટા ભાગના પશ્ચિમી દેશોમાં એ સવાલ લાંબા વખત પહેલાં જ ઉકેલાઈ ગયો છે. જેનું અસ્તિત્વ જ ન હોય એવા સવાલોના ઉકેલોને પશ્ચિમ યુરોપના કાર્યક્રમોમાં ગોતવા એ હાસ્યાસ્પદ વાત છે. આ બાબતમાં અધિકતમ મહત્ત્વની વાત જ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના ધ્યાન બહાર રહી ગઈ છે, અર્થાત્, જ્યાં મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી પુનર્ઘટના લાંબા વખત પહેલાં જ પરિપૂર્ણ થઈ ગઈ છે એવા દેશો અને જ્યાં એ હજુ સુધી પરિપૂર્ણ નથી થઈ એવા દેશો વચ્ચેના તફાવતની વાત.

એ તફાવત જ સમસ્યાનું હાર્દ છે.

એ તફાવતની રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે કરેલી તદ્દન અવગણના તેના અત્યંત લાંબા લેખને ખાલીખમ નિરર્થક પિષ્ટપેષણના સંગ્રહમાં પલટાવી નાખે છે.

યુરોપખંડના પશ્ચિમી દેશોમાં મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિઓનો યુગ સારી પેઠે સુનિશ્ચિત સમયને, લગભગ ૧૭૮૯થી ૧૮૭૧ સુધીના સમયને, આવરી લે છે. બરાબર એ જ સમય રાષ્ટ્રીય આંદોલનોનો અને રાષ્ટ્રીય રાજ્યોના સર્જનનો કાળ હતો. જ્યારે એ સમયનો અંત આવ્યો ત્યારે પશ્ચિમ યુરોપ એવાં મૂડીવાદી રાજ્યોની સુસ્થાપિત પદ્ધતિમાં રૂપાંતરિત થઈ ગયું હતું કે જે સામાન્ય નિયમ તરીકે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ સમરૂપ રાજ્યો હતાં. એટલે, વર્તમાન સમયના પશ્ચિમ યુરોપિયન સમાજવાદીઓના કાર્યક્રમોમાં આત્મનિર્ણયના અધિકારને ગોતવો એ માર્ક્સવાદના **કખગ**ના પોતાના અજ્ઞાનને ઉઘાડું પાડવા સમાન છે.

પૂર્વ યુરોપમાં અને એશિયામાં મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિઓનો યુગ ૧૯૦૫માં જ શરૂ થયો. રશિયા, ઈરાન, તુર્કી અને ચીનમાં ક્રાંતિઓ તથા બાલ્કન-પ્રદેશમાં યુદ્ધો—આપણા "પૂર્વ"માં **આપણા** યુગની વિશ્વવ્યાપી મહત્ત્વ ધરાવતી ઘટનાઓની શૃંખલા એવી છે. અને ઘટનાઓની એ શૃંખલામાં, રાષ્ટ્રીય રીતે સ્વાધીન અને રાષ્ટ્રીય રીતે સમરૂપ રાજ્યોનું સર્જન કરવાની જહેમત કરતાં મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનોની **આખી હારમાળાના** ઉદ્‌ભવને ફક્ત અંધ માણસ જ ન જોઈ શકે. રશિયા અને તેના પાડોશી દેશો આ યુગમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે એ હકીકતરૂપી ચોક્કસ અને એકમાત્ર કારણસર જ આપણે માટે આપણા કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકાર વિશેની કલમ જરૂરી છે.

પરંતુ, રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના લેખના અવતરણને આપણે થોડુંક આગળ ચલાવીએ. તે લખે છે:

> "...ખાસ કરીને, જેમાં અત્યંત પચરંગી પ્રજાઓ વસે છે અને જેને માટે રાષ્ટ્રીય સવાલ પ્રથમ કક્ષાનું મહત્ત્વ ધરાવે છે એવા રાજ્યમાં કામ કરતી પાર્ટીના—ઑસ્ટ્રિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીના—કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારના સિદ્ધાંતનો ઉલ્લેખ નથી" (એ જ લેખ).

આમ, "ખાસ કરીને" ઑસ્ટ્રિયાનો દાખલો આપીને વાચકને ખાતરી કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ દાખલાનું આપણે નક્કર ઐતિહાસિક હકીકતોના પ્રકાશમાં પરીક્ષણ કરીએ અને જોઈએ કે એ કેટલો સંગીન છે.

પહેલી વાત તો એ કે અમે મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિની પરિપૂર્ણતાનો મૂળભૂત સવાલ ઉઠાવીએ છીએ. ઑસ્ટ્રિયામાં એ ક્રાંતિ ૧૮૪૮માં શરૂ થઈ અને ૧૮૬૭માં પૂરી થઈ. ત્યારથી લગભગ અરધી સદી સુધી ત્યાં અમલમાં રહેલું બંધારણ સમગ્ર રૂપે જોતાં સુસ્થાપિત મૂડીવાદી બંધારણ છે, અને તેના અધારે કામદારોની કાનૂની પાર્ટી કાનૂની રીતે કાર્ય કરી રહી છે.

એટલે, ઑસ્ટ્રિયાના વિકાસની અંતર્વર્તી પરિસ્થિતિમાં (અર્થાત્, સામાન્ય રૂપે ઑસ્ટ્રિયામાં અને વિશેષ રૂપે તેનાં અલગ અલગ રાષ્ટ્રોમાં મૂડીવાદના વિકાસના દૃષ્ટિકોણથી) એવી છલંગો ઉત્પન્ન કરનારાં કોઈ પરિબળો **નથી** કે જેના સહગામીઓમાં એક સંજોગ રાષ્ટ્રીય રીતે સ્વાધીન રાજ્યોનું નિર્માણ હોઈ શકે. પોતાની તુલનામાં એવી ધારણા કરી લઈને કે આ બાબતમાં રશિયાની સ્થિતિ એવી જ છે, રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ મૂળભૂત રીતે ખોટી ઐતિહાસિકતાવિરોધી ધારણા કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે અનાયાસે વિસર્જનવાદમાં પણ લપસી પડે છે.

બીજી વાત એ કે આપણે જે સવાલની ઉપર વિચાર કરી રહ્યા છીએ એ સવાલની બાબતમાં, ઑસ્ટ્રિયાની પ્રજાઓ વચ્ચેના અને રશિયાની પ્રજાઓ વચ્ચેના તદ્દન ભિન્ન સંબંધો ખાસ રીતે મહત્ત્વના છે. લાંબા સમય સુધી ઑસ્ટ્રિયા જર્મનોની પ્રબળતા ધરાવતું રાજ્ય હતું એટલું જ નહિ, પરંતુ ઑસ્ટ્રિયન જર્મનોએ સમગ્ર જર્મન રાષ્ટ્રની આગેવાનીનો દાવો કરેલો. રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ (જેને ચવાયેલી વાતો, પિષ્ટપેષણ, અને અમૂર્ત વિચારણાઓ... પ્રત્યે દેખીતી રીતે ખૂબ અણગમો છે) એટલું યાદ કરવાની ભલમનસાઈ કદાચ બતાવશે કે એ "દાવા"નો ૧૮૬૬ના યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો. ઑસ્ટ્રિયામાં પ્રબળતા ધરાવતી જર્મન પ્રજા, આખરે ૧૮૭૧માં અસ્તિત્વમાં આવેલા સ્વાધીન જર્મન રાજ્યની **સીમાઓની બહાર** રહી ગઈ. બીજી બાજુ, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યનું સર્જન કરવાનો હંગેરિયનોનો પ્રયત્ન, ખેતગુલામોના બનેલા રશિયન લશ્કરના પ્રહારોના પરિણામે, ૧૮૪૯ જેટલો વહેલો જ પડી ભાંગ્યો.

આ રીતે એક વિચિત્ર પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ: હંગેરિયનોએ અને પછી ઝેક લોકોએ પણ, ઑસ્ટ્રિયાથી અલગ થવાની નહિ પરંતુ એથી ઊલટું ઑસ્ટ્રિયાની અખંડતાને કાયમ રાખવાની કોશિશ કરી, અને એ કોશિશ ચોક્કસ રીતે રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાના રક્ષણના ઉદ્દેશથી જ થઈ, કારણ કે એવી કોશિશ ન થઈ હોત તો વધારે ઘાતકી અને જોરાવર પાડોશીઓએ એ રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાને તદ્દન કચડી જ નાખી હોત! આવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિને કારણે ઑસ્ટ્રિયાએ એક દ્વિકેંદ્રીય

(દ્વિવિધ) રાજ્યનું રૂપ ધારણ કર્યું, અને હવે તે એક ત્રિકેંદ્રીય (ત્રિવિધ) રાજ્યમાં રૂપાંતરિત થઈ રહ્યું છે (જર્મનો, હંગેરિયનો, સ્લાવ લોકો).

આની સાથે સરખાવી શકાય એવું કશું રશિયામાં છે ખરું? આપણા દેશમાં બદતર રાષ્ટ્રીય ઉત્પીડનના ભયને કારણે રશિયનોની જોડે એકતા સાધવાની "બિનરશિયનો"ની કોશિશો ચાલે છે ખરી?

આ એક જ સવાલ પૂછો એટલે સમજાઈ જશે કે રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની બાબતમાં રશિયા અને ઑસ્ટ્રિયાની તુલના કરવી એ નિરર્થક, પિષ્ટપેષણનું, અને અબુધતાનું કામ છે.

રાષ્ટ્રીય સવાલને લગતી રશિયાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઑસ્ટ્રિયામાં જોવામાં આવતી પરિસ્થિતિ કરતાં તદ્દન ઊલટી છે. રશિયા એક જ રાષ્ટ્રીય કેંદ્ર ધરાવતું રાજ્ય છે—એ કેંદ્ર છે રશિયા. રશિયનો એક વિશાળ અને અખંડ ભૂમિ ધરાવતા પ્રદેશમાં વસે છે અને તેમની સંખ્યા લગભગ સાત કરોડની છે. આ રાષ્ટ્રીય રાજ્યનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો નીચે મુજબ છે: પ્રથમ—"બિનરશિયનો" (જે સમગ્ર રૂપે જોતાં આખી વસતિની બહુસંખ્યા— ૫૭ ટકા—બની રહે છે) સીમાવર્તી ક્ષેત્રોમાં વસે છે. બીજું—એ બિનરશિયનોનું ઉત્પીડન પાડોશી રાજ્યોમાં થતા ઉત્પીડન કરતાં (અને કેવળ યુરોપીય રાજ્યોની સરખામણીમાં જ નહિ) ઘણું વધારે આકરું છે. ત્રીજું—ઘણા દાખલાઓમાં સીમાવર્તી ક્ષેત્રોમાં વસતી ઉત્પીડિત પ્રજાઓના સીમા પાર વસતા બંધુપ્રજાજનો વધારે રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા ભોગવતા હોય છે (રાજ્યના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ સીમાપ્રદેશોમાં વસતા ફિન્લૅંડના વતનીઓ, સ્વિડનના વતનીઓ, પોલૅંડના વતનીઓ, ઉક્રાઈનાના વતનીઓ અને રુમાનિયાના વતનીઓનો ઉલ્લેખ પૂરતો થશે). ચોથું—મૂડીવાદનો વિકાસ અને સંસ્કૃતિનું સામાન્ય ધોરણ કેંદ્ર કરતાં સીમાવર્તી ક્ષેત્રોમાં વસતી "બિનરશિયન પ્રજાઓ"માં ઘણી વાર વધારે ઉચ્ચ હોય છે. છેલ્લે—બરાબર પાડોશના એશિયાઈ દેશોમાં જ આપણને ઉઠાવ પામતી મૂડીવાદી ક્રાંતિઓ તથા રાષ્ટ્રીય ચળવળો જોવા મળે છે અને એ ક્રાંતિઓ તથા ચળવળો રશિયાની સીમાઓની અંદર વસતી એ જ પ્રજાઓની ઉપર પણ અમુક અંશે પ્રભાવ પાડે છે.

એ રીતે, રશિયામાં રાષ્ટ્રીય સવાલનાં નક્કર ઐતિહાસિક વિશિષ્ટ લક્ષણો જ વર્તમાન યુગમાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારને સ્વીકૃતિ આપવાની બાબતને આપણા દેશ માટે વિશેષ રૂપે તાકીદની બાબત બનાવી દે છે.

વળી, રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની સ્વીકૃતિ ઑસ્ટ્રિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓના કાર્યક્રમમાં સમાવિષ્ટ નથી એવું રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનું કથન શુદ્ધ હકીકતોની દૃષ્ટિએ પણ ખોટું છે. જેમાં રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ[11] અપનાવવામાં આવ્યો હતો એ બ્રૂન કોંગ્રેસની કાર્યનોંધોને જ ફક્ત ખોલી જોવાની જરૂર છે. સમગ્ર ઉક્રાઈનિયન પ્રતિનિધિમંડળ વતી ઉક્રાઈનિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી ગાન્કેવિચે (કાર્યનોંધ—પૃષ્ઠ ૮૫) અને સમગ્ર પોલિશ પ્રતિનિધિમંડળ વતી પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદી રેગેરે (કાર્યનોંધ—પૃષ્ઠ ૧૦૮) કરેલાં એવી મતલબનાં નિવેદનો તેમાં જોવા મળશે કે બન્ને ઉપરોક્ત રાષ્ટ્રોના ઑસ્ટ્રિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓની એક આકાંક્ષા રાષ્ટ્રીય એકતા તેમ જ પોતાનાં રાષ્ટ્રો માટે આઝાદી અને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાની છે. એટલે, રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારનો પોતાના કાર્યક્રમમાં સીધી રીતે સમાવેશ ન કરવા છતાં ઑસ્ટ્રિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટી પોતાના કેટલાક **વિભાગોને** રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાની માગણી આગળ ધરવાની છૂટ આપે છે. હકીકતમાં આનો અર્થ બેશક રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની સ્વીકૃતિ જ છે! એ રીતે, રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનો ઑસ્ટ્રિયા વિશેનો ઉલ્લેખ **બધી** દૃષ્ટિએ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની જ **વિરુદ્ધ** જાય છે.

૪. રાષ્ટ્રીય સવાલમાં "વ્યાવહારિકતા"

તકવાદીઓએ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની એ દલીલને ખાસ રીતે ઝડપી લીધી છે કે અમારા કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દામાં "વ્યાવહારિક" કશું જ નથી. એ દલીલથી રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ એટલી બધી ઉમંગમાં આવી ગઈ છે કે પોતાના લેખના અમુક ભાગોમાં એ "સૂત્ર"નું તેણે એક જ પાનામાં આઠ આઠ વાર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

તે લખે છે: નવમો મુદ્દો "સર્વહારા વર્ગની દૈનંદિન નીતિ વિશે મુદ્દલ વ્યાવહારિક માર્ગદર્શન આપતો નથી, રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓનો કોઈ પણ વ્યાવહારિક ઉકેલ રજૂ કરતો નથી."

નવમો મુદ્દો કાં તો તદ્દન જ નિરર્થક છે અથવા તે આપણને બધી જ રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓનું સમર્થન કરવા બાંધી લે છે, એવી રીતે બીજે સ્થળે પણ નિરૂપિત થતી એ દલીલને હવે આપણે તપાસી જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં "વ્યાવહારિકતા"ની માગણી શું અર્થસૂચન કરે છે?

કાં તો બધી જ રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓનું સમર્થન; અથવા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની બાબતમાં પાર્થક્યના સવાલનો "હા" કે "ના"માં જવાબ; કે પછી, રાષ્ટ્રીય માગણીઓ સામાન્ય રૂપે તત્કાળ "અમલમાં મૂકી શકાય".

હવે આપણે "વ્યાવહારિકતા"ની માગણીના આ ત્રણેય શક્ય અર્થોનું પરીક્ષણ કરીએ.

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય આંદોલનની શરૂઆતમાં આગેવાન (નેતા) તરીકે સ્વાભાવિક રીતે જ બહાર પડનાર મૂડીદાર વર્ગ બધી રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓના સમર્થનને વ્યાવહારિક ગણાવે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં સર્વહારા વર્ગની નીતિ (બીજા સવાલોની જેમ જ) મૂડીદાર વર્ગનું ફક્ત એક નિશ્ચિત દિશામાં જ સમર્થન કરે છે; મૂડીદાર વર્ગની નીતિ જોડે તે પૂરેપૂરો મેળ કદી નથી ખાતી.

૪. રાષ્ટ્રીય સવાલમાં "વ્યાવહારિકતા"

તકવાદીઓએ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની એ દલીલને ખાસ રીતે ઝડપી લીધી છે કે અમારા કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દામાં "વ્યાવહારિક" કશું જ નથી. એ દલીલથી રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ એટલી બધી ઉમંગમાં આવી ગઈ છે કે પોતાના લેખના અમુક ભાગોમાં એ "સૂત્ર"નું તેણે એક જ પાનામાં આઠ આઠ વાર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

તે લખે છે: નવમો મુદ્દો "સર્વહારા વર્ગની દૈનંદિન નીતિ વિશે મુદ્દલ વ્યાવહારિક માર્ગદર્શન આપતો નથી, રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓનો કોઈ પણ વ્યાવહારિક ઉકેલ રજૂ કરતો નથી."

નવમો મુદ્દો કાં તો તદ્દન જ નિરર્થક છે અથવા તે આપણને બધી જ રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓનું સમર્થન કરવા બાંધી લે છે, એવી રીતે બીજે સ્થળે પણ નિરૂપિત થતી એ દલીલને હવે આપણે તપાસી જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં "વ્યાવહારિકતા"ની માગણી શું અર્થસૂચન કરે છે?

કાં તો બધી જ રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓનું સમર્થન; અથવા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની બાબતમાં પાર્થક્યના સવાલનો "હા" કે "ના"માં જવાબ; કે પછી, રાષ્ટ્રીય માગણીઓ સામાન્ય રૂપે તત્કાળ "અમલમાં મૂકી શકાય".

હવે આપણે "વ્યાવહારિકતા"ની માગણીના આ ત્રણેય શક્ય અર્થોનું પરીક્ષણ કરીએ.

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય આંદોલનની શરૂઆતમાં આગેવાન (નેતા) તરીકે સ્વાભાવિક રીતે જ બહાર પડનાર મૂડીદાર વર્ગ બધી રાષ્ટ્રીય આકાંક્ષાઓના સમર્થનને વ્યાવહારિક ગણાવે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં સર્વહારા વર્ગની નીતિ (બીજા સવાલોની જેમ જ) મૂડીદાર વર્ગનું ફક્ત એક નિશ્ચિત દિશામાં જ સમર્થન કરે છે; મૂડીદાર વર્ગની નીતિ જોડે તે પૂરેપૂરો મેળ કદી નથી ખાતી.

કામદાર વર્ગ મૂડીદાર વર્ગનું સમર્થન કરે છે તે ફક્ત રાષ્ટ્રીય શાંતિ હાંસલ કરવા માટે જ (એવી શાંતિ મૂડીદાર વર્ગ પૂર્ણ રીતે સ્થાપી શકે જ નહિ, એ તો ફક્ત **પરિપૂર્ણ** લોકશાહીમાં જ સિદ્ધ થઈ શકે), સમાન અધિકારો હાંસલ કરવા માટે જ, અને વર્ગસંઘર્ષ માટે ઉત્તમ સંજોગોનું સર્જન કરવા ખાતર જ. એટલે, રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં, બરાબર મૂડીદાર વર્ગની **વ્યાવહારિકતાની વિરુદ્ધ** જ સર્વહારાઓ પોતાના **સિદ્ધાંતો** આગળ ધરે છે; તેઓ મૂડીદાર વર્ગને હંમેશાં **ફક્ત શરતી** ટેકો જ આપે છે. રાષ્ટ્રીય બાબતોમાં મૂડીદાર વર્ગ હંમેશાં **પોતાના** જ રાષ્ટ્ર માટે વિશેષાધિકારોની અથવા તેને માટે આગવા લાભોની કોશિશ કરે છે; અને તેને "વ્યાવહારિક" હોવું ગણવામાં આવે છે. સર્વહારા વર્ગ બધી જાતના વિશેષાધિકારોનો અને બધી જાતના અપવાદોનો વિરોધ કરે છે. તેણે "વ્યાવહારિક" બનવું જોઈએ એવી માગણી કરનારાઓ મૂડીદાર વર્ગની પૂંછડી પાછળ ઘસડાય છે અને તકવાદમાં ગબડી પડે છે.

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની બાબતમાં પાર્થક્યના સવાલનો જવાબ "હા" કે "ના"માં આપવાની માગણી લાગે છે તો ખૂબ "વ્યાવહારિક". હકીકતમાં એ માગણી બેહૂદી છે; સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ એ આધિભૌતિકવાદી છે, અને વ્યવહારમાં એ સર્વહારા વર્ગને મૂડીદાર વર્ગની નીતિની આધીનતામાં ધકેલી દે છે. મૂડીદાર વર્ગ પોતાની રાષ્ટ્રીય માગણીઓને હંમેશાં મોખરે મૂકે છે. એ માગણીઓને તે અસંદિગ્ધ રીતે આગળ ધરે છે. પરંતુ, સર્વહારા વર્ગની દૃષ્ટિમાં એ માગણીઓ વર્ગસંઘર્ષનાં હિતોને આધીન છે. સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ, એ વાતની અગાઉથી ખાતરી આપવાનું અશક્ય છે કે અમુક દેશનું બીજા દેશથી પાર્થક્ય અથવા તેની બીજા દેશ સાથેની સમાનતા મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિને પરિપૂર્ણ કરશે જ; પરંતુ **બન્ને બાબતોમાં** સર્વહારા વર્ગ માટે મહત્ત્વની વાત છે પોતાના વર્ગના વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવો તે. મૂડીદાર વર્ગ માટે મહત્ત્વની વાત એ છે કે તે "પોતાના" રાષ્ટ્રનાં ધ્યેયોને આ વિકાસનાં ધ્યેયોથી આગળના સ્થાન પર ધકેલી દઈને આ વિકાસને અવરોધે. એટલે જ, એમ કહી શકાય કે સર્વહારા વર્ગ કોઈ પણ રાષ્ટ્રને બાંયધરીઓ આપ્યા વગર, બીજા રાષ્ટ્રને **ભોગે કશું** આપવાની જવાબદારી લીધા વગર, પોતાને આત્મનિર્ણયના **અધિકારની** સ્વીકૃતિની અભાવાત્મક માગણી પૂરતો જ મર્યાદિત રાખે છે.

આ કદાચ "વ્યાવહારિક" ન હોય, પરંતુ હકીકતમાં એ બધા જ શક્ય ઉકેલોમાંથી અધિકતમ લોકશાહીવાદી ઉકેલની સિદ્ધિની ઉત્તમ બાંયધરી છે.

સર્વહારા વર્ગને **ફક્ત** આવી બાંયધરીઓની જ જરૂર છે, જ્યારે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રનો મૂડીદાર વર્ગ તો **તેના પોતાનાં** હિતોની બાંયધરીઓ માગે છે, તેને એ વાતની પરવા નથી હોતી કે બીજાં રાષ્ટ્રોની શી સ્થિતિ છે (અથવા એથી બીજાં રાષ્ટ્રોને શા સંભવિત ગેરલાભો છે).

મૂડીદાર વર્ગને વધારેમાં વધારે રસ અમુક માગણીની "સફળતાની શક્યતા"માં હોય છે—એટલે જ તેની નીતિ હંમેશાં સર્વહારા વર્ગના ભોગે બીજાં રાષ્ટ્રોના મૂડીદાર વર્ગો જોડે સમાધાન કરી લેવાની હોય છે. પરંતુ સર્વહારા વર્ગને માટે તો મહત્ત્વની વાત છે મૂડીદાર વર્ગની વિરુદ્ધ પોતાના વર્ગને મજબૂત બનાવવો તે, અને લોકસમુદાયોને સુસંગત લોકશાહીની તથા સમાજવાદની ભાવનાની કેળવણી આપવી તે.

આ વાત તકવાદીઓની નજરમાં કદાચ "વ્યાવહારિક" ન હોય, પરંતુ સામંતી જમીનદારો અને **રાષ્ટ્રવાદી** મૂડીદાર વર્ગની હયાતી છતાં રાષ્ટ્રીય સમાનતા અને શાંતિની એકમાત્ર સાચી ગૅરંટી એ જ છે.

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના **રાષ્ટ્રવાદી** મૂડીદાર વર્ગની દૃષ્ટિમાં રાષ્ટ્રીય સવાલ સંબંધી સર્વહારાઓનું સમગ્ર કર્ત્તવ્ય "અવ્યાવહારિક" હોય છે, કારણ કે સર્વહારાઓ દરેક પ્રકારના રાષ્ટ્રવાદના વિરોધી હોઈને "અમૂર્ત" સમાનતાની માગણી કરે છે, તેઓ એવી માગણી કરે છે કે વિશેષાધિકારો ગમે તેટલા નજીવા હોય તોપણ સિદ્ધાંતતઃ કોઈ પણ જાતના વિશેષાધિકારોનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. આ વાત ન સમજી શકવાને કારણે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે વ્યાવહારિકતાની પોતાની બેસમજ પ્રશંસા દ્વારા તકવાદીઓ માટે, અને ખાસ કરીને રશિયન રાષ્ટ્રવાદની તરફેણમાં તકવાદી છૂટછાટો માટે, આખો માર્ગ મોકળો કરી દીધો છે.

રશિયન શા માટે? કેમ કે રશિયામાં રશિયનો ઉત્પીડક રાષ્ટ્ર છે, અને રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં તકવાદ ઉત્પીડક રાષ્ટ્રો કરતાં ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ જુદી રીતે વ્યક્ત થાય.

ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોનો મૂડીદાર વર્ગ પોતાની આકાંક્ષાઓનું બિનશરતી સમર્થન કરવાનું સર્વહારા વર્ગને એ દલીલના આધારે આવાહન કરશે કે પોતાની માગણીઓ "વ્યાવહારિક" છે. સૌથી વધારે વ્યાવહારિક રીત તો એ જ છે કે બધાં અને સર્વ પ્રકારનાં રાષ્ટ્રોને પાર્થક્યનો **અધિકાર** આપવાનું સમર્થન કરવા કરતાં **કોઈ એક ખાસ** રાષ્ટ્રના પાર્થક્યની તરફેણમાં સીધીસાદી "હા" કહી દેવી.

સર્વહારા વર્ગ એવી વ્યાવહારિકતાનો વિરોધ કરે છે. સમાનતાનો અને

રાષ્ટ્રીય રાજ્ય ધરાવવાના સમાન અધિકારનો સ્વીકાર કરવાની સાથે સાથે તે બધાં રાષ્ટ્રોના સર્વહારાઓની એકસંપીને સૌથી વધારે મૂલ્યવાન ગણે છે અને તેને સૌથી ઊંચું સ્થાન આપે છે, અને પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય માગણીનું તેમ જ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રીય પાર્થક્યનું મૂલ્યાંકન કામદારોના વર્ગસંઘર્ષના **દૃષ્ટિકોણથી** કરે છે. વ્યાવહારિકતાનું આ સૂત્ર તો મૂડીવાદી આકાંક્ષાઓને સાવ આંખો મીચીને સ્વીકારી લેવાની હાકલ જ છે.

આપણને આમ કહેવામાં આવ્યું છે: પાર્થક્યના અધિકારનું સમર્થન કરીને તમે ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોના મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદનું સમર્થન કરો છો. આ શબ્દો રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના છે અને તકવાદી સેમ્કોવ્સ્કીએ તેનો પડઘો પાડ્યો છે. આ સંબંધમાં આપણે એ હકીકતની નોંધ લઈએ કે વિસર્જનવાદી અખબારમાં આ સવાલને લગતા વિસર્જનવાદી વિચારોનો સેમ્કોવ્સ્કી જ એકમાત્ર પ્રતિનિધિ છે.

આ બાબતમાં અમારો જવાબ છે: ના, આ સવાલનો "વ્યાવહારિક" ઉકેલ તો મૂડીદાર વર્ગ માટે જ મહત્ત્વનો છે. કામદારો માટે મહત્ત્વની વાત છે બન્ને વહેણોના **સિદ્ધાંતો** વચ્ચેના ભેદને પારખી લેવાની. ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રનો મૂડીદાર વર્ગ ઉત્પીડક રાષ્ટ્રના મૂડીદાર વર્ગની વિરુદ્ધ **જેટલા પ્રમાણમાં** લડે **એટલા પ્રમાણમાં** અમે હંમેશાં, પ્રત્યેક દાખલામાં, અને બીજા કોઈ કરતાં વધારે નિશ્ચયાત્મક રીતે તેની **તરફેણમાં** છીએ; કેમ કે અમે ઉત્પીડનના વધારેમાં વધારે કટ્ટર અને પાકા દુશ્મનો છીએ. પરંતુ ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રનો મૂડીદાર વર્ગ **તેના પોતાના** મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદનું સમર્થન કરવા લાગે ત્યારે અમે તેના વિરોધીઓ છીએ. ઉત્પીડક રાષ્ટ્રના વિશેષાધિકારો તથા જોરજુલમની વિરુદ્ધ અમે લડીએ છીએ અને સાથે સાથે જ ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રની વિશેષાધિકારો માટેની કોશિશોને અમે માફ કરતા નથી.

આપણા આંદોલનકાર્યમાં આપણે પાર્થક્યના **અધિકારનું** સૂત્ર ન ઉઠાવીએ અને તેની હિમાયત ન કરીએ તો આપણે ફક્ત મૂડીદાર વર્ગના જ નહિ પરંતુ સામંતી જમીનદારોના તેમ જ **ઉત્પીડક** રાષ્ટ્રની આપખુદશાહીના હાથનાં રમકડાં બની જઈશું. કાઉત્સ્કીએ આ દલીલ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની વિરુદ્ધ ઘણા લાંબા વખત પહેલાં જ આગળ ધરેલી અને એ દલીલ નિર્વિવાદ છે. પોલૅંડના રાષ્ટ્રવાદી મૂડીદાર વર્ગને "સહાયભૂત" ન થવાના પોતાના ઉત્સાહમાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ **રશિયન** માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમમાં સમાવિષ્ટ પાર્થક્યના **અધિકારનો** જ્યારે અસ્વીકાર કરે છે ત્યારે તે **હકીકતમાં** તો રશિયન યમદૂતોને સહાય કરે છે.

હકીકતમાં તો તે રશિયનોના વિશેષાધિકારો પ્રત્યે (અને વિશેષાધિકારો કરતાં પણ બદતર વસ્તુઓ પ્રત્યે) તકવાદી વિવશતાના વલણને સહાય કરે છે.

પોલૅંડના રાષ્ટ્રવાદની વિરુદ્ધના સંઘર્ષના પ્રવાહમાં તણાઈ જઈને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ રશિયનોના રાષ્ટ્રવાદને ભૂલી ગઈ છે, જોકે વર્તમાન સમયે ચોક્કસ એ રાષ્ટ્રવાદ જ સૌથી વધારે ભયાનક છે, એ એવો રાષ્ટ્રવાદ છે કે જે મૂડીવાદી ઓછો છે અને સામંતશાહી વધારે છે, અને લોકશાહી તથા સર્વહારા વર્ગીય સંઘર્ષના માર્ગમાં ચોક્કસ રીતે એ રાષ્ટ્રવાદ જ મુખ્ય અવરોધ છે. **પ્રત્યેક** ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રનો મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદ સામાન્ય લોકશાહીવાદી તત્ત્વ ધરાવતો હોય છે અને એ તત્ત્વ ઉત્પીડનની **વિરુદ્ધ** લક્ષ્યાંકિત હોય છે. અમે એ તત્ત્વનું જ **બિનશરતી** સમર્થન કરીએ છીએ, પરંતુ સાથે સાથે જ અમે તેને રાષ્ટ્રીય અપવાદની વૃત્તિથી સખતાઈપૂર્વક અલગ તારવી દઈએ છીએ અને પોલૅંડના મૂડીદાર વર્ગની યહૂદી-વિરોધી વૃત્તિની સામે લડીએ છીએ, વગેરે વગેરે.

મૂડીવાદી અને કૂપમંડૂકની દૃષ્ટિએ આ "અવ્યાવહારિક" છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં જો કોઈ નીતિ વ્યાવહારિક હોય, સિદ્ધાંતો ઉપર આધારિત હોય, અને લોકશાહી, સ્વતંત્રતા, તથા સર્વહારા એકસંપીને પ્રોત્સાહિત કરતી હોય તો તે ફક્ત આ જ નીતિ છે.

સર્વને માટે પાર્થક્યના અધિકારને માન્યતા; સમગ્ર અસમાનતાને, બધા જ વિશેષાધિકારોને, તથા બધી જાતના અપવાદને હઠાવી દેવાના દૃષ્ટિકોણથી પાર્થક્યના પ્રત્યેક નક્કર સવાલનું મૂલ્યાંકન.

આપણે ઉત્પીડક રાષ્ટ્રની સ્થિતિ વિશે વિચાર કરીએ. બીજી પ્રજાઓનું ઉત્પીડન કરનારી કોઈ પણ પ્રજા આઝાદ હોઈ શકે ખરી? ના, ન હોઈ શકે. રશિયન વસતિની* આઝાદીનાં હિતો માટે એવા ઉત્પીડનની વિરુદ્ધ સંઘર્ષ આવશ્યક છે. ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોનાં આંદોલનોના દમનના લાંબા અને યુગજૂના ઈતિહાસે તેમ જ "ઉપલા" વર્ગો તરફથી એવા દમનની તરફેણમાં થતા

---

*આ શબ્દ પેરિસના લ. વ્લા. નામના કોઈ માણસને બિનમાર્ક્સવાદી લાગે છે. આ લ. વ્લા. રમૂજી રીતે «superklug» (અતિ ચાલાક) છે. એમ લાગે છે કે આ "અતિ ચાલાક" લ. વ્લા. (વર્ગસંઘર્ષને ધ્યાનમાં રાખીને) "વસતિ", "જનતા", ઈત્યાદિ શબ્દોને અમારા ન્યૂનતમ કાર્યક્રમમાંથી હઠાવી દેવાની બાબત પર એક નિબંધ લખવાનો ઈરાદો ધરાવે છે.

પદ્ધતિસરના પ્રચારે, રશિયન જનતાની પોતાની આઝાદીના ધ્યેયના માર્ગમાં પૂર્વગ્રહો ઈત્યાદિના રૂપમાં અતિ મોટા અવરોધો ઉત્પન્ન કર્યા છે.

રશિયન યમદૂતો[12] એ પૂર્વગ્રહોને જાણી જોઈને ઉશ્કેરે છે અને ફેલાવે છે. રશિયન મૂડીદાર વર્ગ તેમને નભાવી લે છે અથવા તેમની દલાલી કરે છે. એ પૂર્વગ્રહોનો પદ્ધતિસર રીતે સામનો ન કરે તો રશિયન સર્વહારા વર્ગ **તેનાં પોતાનાં** ધ્યેયોને જ પૂરાં ન કરી શકે, પોતાની જ આઝાદીનો માર્ગ સાફ ન કરી શકે.

રશિયામાં સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન રાષ્ટ્રીય રાજ્યના નિર્માણનો વિશેષાધિકાર અત્યાર સુધી તો ફક્ત રશિયન રાષ્ટ્રને જ રહ્યો છે. અમે રશિયન સર્વહારાઓ કોઈ પણ જાતના વિશેષાધિકારનો બચાવ કરતા નથી, અને આ વિશેષાધિકારનો પણ બચાવ કરતા નથી. અમારી લડતમાં અમે હયાત રાજ્યને આધાર તરીકે લઈએ છીએ; એ હયાત રાજ્યમાં અમે બધાં જ રાષ્ટ્રોના કામદારોની એકતા સ્થાપીએ છીએ; રાષ્ટ્રીય વિકાસના આ કે તે કોઈ ખાસ રાહની અમે બાંયધરી આપી શકીએ નહિ, અમે તો અમારા વર્ગ-**ધ્યેય તરફ બધા જ** શક્ય રાહોથી આગેકૂચ કરીએ છીએ.

પરંતુ બધા પ્રકારના રાષ્ટ્રવાદનો સામનો ન કરીએ અને વિભિન્ન રાષ્ટ્રોની સમાનતાનું સમર્થન ન કરીએ તો અમે એ લક્ષ્ય તરફ આગળ વધી ન શકીએ. દાખલા તરીકે, ભવિષ્યમાં ઉક્રાઈના એક સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરશે કે નહિ એ બાબત એવાં હજારો કારણો દ્વારા નિર્ધારિત થશે કે જેની અગાઉથી ધારણા કરી શકાય નહિ. નકામી **"અટકળો" કરવાનો** પ્રયત્ન કર્યા વગર અમે તો દૃઢતાથી એ વાતનું સમર્થન કરીએ છીએ કે જેમાં શંકાને સ્થાન જ ન હોય: એવું રાજ્ય સ્થાપવાનો ઉક્રાઈનાનો અધિકાર. અમે એ અધિકારનો આદર કરીએ છીએ; ઉક્રાઈનાવાસીઓની ઉપર રશિયનોના વિશેષાધિકારોનું અમે સમર્થન નથી કરતા; અમે લોકસમુદાયોને એ અધિકારને માન્ય કરવાની ભાવનાની **કેળવણી આપીએ છીએ**, કોઈ પણ રાષ્ટ્રના **રાજ્યવિષયક** વિશેષાધિકારોનો અસ્વીકાર કરવાની ભાવનાની **કેળવણી આપીએ છીએ**.

મૂડીવાદી ક્રાંતિઓના યુગમાં બધા દેશો જે છલાંગો ભરતા હોય છે તેમાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપનાના અધિકાર અંગેનાં ઘર્ષણો અને સંઘર્ષો શક્ય છે અને સંભવિત છે. અમે સર્વહારાઓ અગાઉથી જ જાહેર કરીએ છીએ કે રશિયન વિશેષાધિકારોનો અમે **વિરોધ** કરીએ છીએ, અને અમારું સમગ્ર પ્રચાર તથા આંદોલનકાર્ય એ નીતિ દ્વારા જ માર્ગદર્શિત થાય છે.

"વ્યાવહારિકતા "ની તલાશમાં પડેલી રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ રશિયન સર્વહારા વર્ગ તેમ જ બીજી પ્રજાઓના સર્વહારા વર્ગ એ બન્નેના **મુખ્ય** વ્યાવહારિક કર્ત્તવ્યને ધ્યાનમાં લેવાનું ચૂકી ગઈ છે: સર્વ રાજ્યવિષયક અને રાષ્ટ્રીય વિશેષાધિકારોની વિરુદ્ધ તેમ જ બધાં રાષ્ટ્રોના પોતપોતાનું રાષ્ટ્રીય રાજ્ય સ્થાપવાના સમાન અધિકારની તરફેણમાં નિત્ય આંદોલન તથા પ્રચાર ચલાવતા રહેવાનું કર્ત્તવ્ય. રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં આ કર્ત્તવ્ય (વર્તમાન સમયે) આપણું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે કેમ કે એ રીતે જ આપણે લોકશાહીનાં હિતોનું તથા બધાં રાષ્ટ્રોના બધા સર્વહારાઓની સમાનતાના આધારે રચિત એકસંપીનું રક્ષણ કરી શકીશું.

રશિયન ઉત્પીડકો તેમ જ ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોના મૂડીદાર વર્ગના દૃષ્ટિકોણથી (બન્ને **સ્પષ્ટ** "હા" કે "ના"ની માગણી કરે છે, અને સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓની ઉપર "અસ્પષ્ટ" રહેવાનો આક્ષેપ મૂકે છે) આ પ્રચાર કદાચ "અવ્યાવહારિક" હોય. હકીકતમાં, આ પ્રચાર જ, અને ફક્ત આ જ પ્રચાર, લોકસમુદાયોની સાચેસાચ લોકશાહીવાદી અને સાચેસાચ સમાજવાદી કેળવણીની ખાતરી ઊભી કરે છે. રશિયા બહુરાષ્ટ્રીય રાજ્ય રહે તો રશિયામાં રાષ્ટ્રીય શાંતિ કાયમ રાખવાની અને અલગ અલગ રાષ્ટ્રીય રાજ્યોમાં વિભાજનનો સવાલ ઊભો થાય તો એવાં રાષ્ટ્રીય રાજ્યોમાં અધિકતમ શાંતિમય વિભાજનની (અને સર્વહારા વર્ગસંઘર્ષ માટે તદ્દન હાનિરહિત) વધારેમાં વધારે શક્યતાઓને એવો પ્રચાર જ સુનિશ્ચિત બનાવે છે.

આ નીતિને, રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં એકમાત્ર સર્વહારા નીતિને, વધારે નક્કર રીતે સમજાવવા માટે અમે "રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણય" પ્રત્યે રશિયન લિબરલોના વલણનું અને સ્વિડનથી નોર્વેના પાર્થક્યના ઉદાહરણનું પરીક્ષણ કરીશું.

૫. રાષ્ટ્રીય સવાલ અંગે લિબરલ મૂડીવાદીઓના તથા સમાજવાદી તકવાદીઓના વિચારો

આપણે જોયું કે રશિયન માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમની વિરુદ્ધ પોતાના સંઘર્ષમાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના હાથમાં એક હુકમનું પત્તું નીચેની દલીલના રૂપમાં છે: આત્મનિર્ણયના અધિકારને માન્ય કરવાનો અર્થ છે ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોના મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદનું સમર્થન કરવું તે. બીજી તરફ તે એમ કહે છે કે એ અધિકારનો અર્થ આપણે બીજાં રાષ્ટ્રોની વિરુદ્ધ સર્વ પ્રકારના જોરજુલમનો સામનો કરવા કરતાં જરા પણ વધારે ન તારવીએ તો તેને કાર્યક્રમમાં ખાસ મુદ્દો બનાવવાની જરૂર નથી કેમ કે સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ સામાન્ય રૂપે સર્વ પ્રકારનાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પીડન તથા અસમાનતાના વિરોધીઓ તો છે જ.

કાઉત્સ્કીએ લગભગ વીશ વર્ષ પહેલાં નિર્વિવાદ રીતે પુરવાર કરી દીધું હતું તેમ, પહેલી દલીલ તો પોતાના જ રાષ્ટ્રવાદનો દોષ બીજા લોકોની ઉપર ઢોળી દેવાનો દાખલો છે. કેમ કે ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોના મૂડીદાર વર્ગના રાષ્ટ્રવાદથી ડરવામાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ **હકીકતમાં** રશિયનોના યમદૂત-રાષ્ટ્રવાદના હાથનું રમકડું બની જાય છે! તેની બીજી દલીલ હકીકતમાં એ સવાલ બાબત ભયવશ આંખમિચામણ છે કે રાષ્ટ્રીય સમાનતાને માન્યતા આપવામાં પાર્થક્યના અધિકારની માન્યતાનો સમાવેશ થાય છે કે નહિ? જો થતો હોય તો રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ કબૂલ કરે છે કે અમારા કાર્યક્રમનો નવમો મુદ્દો સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ સાચો છે. જો ન થતો હોય તો તે રાષ્ટ્રીય સમાનતાને માન્ય કરતી નથી. આ બાબતમાં સવાલને મચડી નાખવાથી કે તેના પ્રત્યે આંખમિચામણ કરવાથી કામ નહિ ચાલે!

પરંતુ ઉપરોક્ત દલીલ અને તેના જેવી જ બીજી બધી દલીલોને ચકાસી જોવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે આ સવાલ પ્રત્યે સમાજના **વિભિન્ન વર્ગોના** વલણનો

અભ્યાસ કરવો તે. માર્ક્સવાદી માટે એવી ચકાસણી ફરજિયાત છે. આપણે વસ્તુસ્થિતિથી જ શરૂઆત કરવી જોઈએ; આ મુદ્દાની બાબતમાં આપણે વર્ગોના સંબંધોનું પરીક્ષણ કરવું જ જોઈએ. એમ ન કરીને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ આધિભૌતિકવાદ, અમૂર્ત વિચારણાઓ, પિષ્ટપેષણ, ઉટપટાંગ નિવેદનો, ઈત્યાદિના એ જ દોષોની દોષિત બને છે કે જેનો આરોપ તેણે મિથ્યાભિમાનથી પોતાના વિરોધીઓ ઉપર મૂકવાની કોશિશ કરી છે.

આપણે **રશિયાના** માર્ક્સવાદીઓનો, અર્થાત્ રશિયામાં વસતી બધી પ્રજાઓના માર્ક્સવાદીઓનો, કાર્યક્રમ ચર્ચી રહ્યા છીએ. તો પછી આપણે રશિયાના **શાસક** વર્ગોની સ્થિતિ વિશે પણ વિચાર શું ન કરવો જોઈએ?

"નોકરશાહી"ની (આવો અચોક્કસ શબ્દ વાપરવા માટે અમે ક્ષમા ચાહીએ છીએ) તથા આપણા સંયુક્ત ઉમરાવ મંડળના[13] પ્રકારના સામંતી જમીનદારોની સ્થિતિ તો સુવિદિત છે. પ્રજાઓની સમાનતા તથા આત્મનિર્ણયનો અધિકાર બન્નેનો તેઓ અસંદિગ્ધ રીતે અસ્વીકાર કરે છે. તેઓ તો ખેતગુલામીના દિવસોના પુરાણા સૂત્રને જ વળગી રહે છે: રાજશાહી, રાજધર્મ, રાજરાષ્ટ્ર—તેમાંથી છેલ્લો શબ્દ ફક્ત રશિયન રાષ્ટ્રને જ લાગુ થાય છે. ઉક્રાઈનાના વતનીઓને પણ "પર પ્રજા" ઘોષિત કરવામાં આવ્યા છે અને તેમની ભાષાને પણ દમનનો ભોગ બનાવવામાં આવી છે.

હવે આપણે રશિયન મૂડીદાર વર્ગની ઉપર એક નજર નાખીએ કે જેને "ત્રીજી જૂન"[14]ની વિધાનાત્મક તથા વહીવટી પદ્ધતિ હેઠળ સરકારમાં ભાગ લેવાનું—એ સાચું કે બહુ જ મર્યાદિત ભાગ, પણ અમુક ભાગ તો ખરો જ—"આમંત્રણ" આપવામાં આવ્યું હતું. એ હકીકતને વધારે વિસ્તારિત કરવાની જરૂર નથી કે ઓક્ટોબરવાદીઓ[15] આ સવાલની બાબતમાં સાચેસાચ તો મવાળોને જ અનુસરી રહ્યા છે. દુર્ભાગ્યે, કેટલાક માર્ક્સવાદીઓ રશિયન લિબરલ મૂડીદાર વર્ગ, પ્રગતિવાદીઓ, અને કેડેટો[16]ની સ્થિતિ પરત્વે ઘણું ઓછું લક્ષ આપે છે. અને છતાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની ચર્ચામાં જે કોઈ તેમની સ્થિતિ વિશે અભ્યાસ અને વિચાર નહિ કરે તે અનિવાર્ય રીતે અમૂર્ત વિચારણાઓમાં અને બિનપાયાદાર નિવેદનોમાં અટવાઈ જશે.

બંધારણીય-લોકશાહીવાદી પાર્ટીનું મુખપત્ર 'રેચ'[17] "અણગમતા" સવાલોના સીધા જવાબો આપવાની આફતમાંથી ચાલાકીપૂર્વક છટકી જવાની કલામાં પારંગત હોવા છતાં ગયે વરસે 'પ્રાવદા'[18] સાથે થયેલા પોતાના વિવાદ

દરમિયાન તેને અમુક મહત્ત્વપૂર્ણ કબૂલાતો કરવાની ફરજ પડી હતી. ઝઘડાની શરૂઆત ૧૯૧૩[19]ના ઉનાળામાં લ્વોવ ખાતે ભરાયેલી અખિલ ઉક્રાઈનિયન વિદ્યાર્થી કોંગ્રેસને કારણે થઈ. ખાસ નિયુક્ત કરવામાં આવેલા "ઉક્રાઈના-નિષ્ણાત" અથવા 'રેચ'ના ઉક્રાઈના ખાતેના સંવાદદાતા મોગિલ્યાન્સ્કીએ એક લેખ લખ્યો અને તેમાં તેણે દોન્ત્સોવ નામે એક સામાજિક-રાષ્ટ્રવાદી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા અને ઉપરોક્ત કોંગ્રેસે મંજૂર કરેલા એવા વિચારની ઉપર અત્યંત ચૂંટી કાઢેલાં નિંદાત્મક વિશેષણોની ("સનેપાત", "આંધળુકિયાપણું" ઇત્યાદિ) ઝડી વરસાવી કે ઉક્રાઈનાએ અલગ થઈ જવું જોઈએ.

'રાબોચાયા પ્રાવદા' અખબારે મિ. દોન્ત્સોવ જોડે કોઈ પણ રીતે સહમત થયા વગર અને મિ. દોન્ત્સોવ સામાજિક-રાષ્ટ્રવાદી હોવાની તથા ઘણા ઉક્રાઈનિયન માર્ક્સવાદીઓ તેની સાથે સહમત ન હોવાની વાત સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરીને એમ જણાવ્યું કે 'રેચ'ના **લખાણનો સૂર**, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો **સવાલનું સૈદ્ધાંતિક નિરૂપણ કરવાની** તેની રીત, રશિયન લોકશાહીવાદી માટે અથવા લોકશાહીવાદી તરીકે ગણાવાની ઇચ્છા ધરાવનાર કોઈ પણ માણસ* માટે અયોગ્ય અને નિંદાસ્પદ છે. 'રેચ'ને ગમે તો એ દોન્ત્સોવ જેવા લોકોને તજી દે, પરંતુ લોકશાહીનું રશિયન મુખપત્ર હોવાનો દાવો કરતું અખબાર **સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ** પાર્થક્યની **આઝાદી** વિશે, પાર્થક્યના **અધિકાર** વિશે, બેધ્યાન ન જ રહી શકે.

થોડાક મહિના પછી મિ. મોગિલ્યાન્સ્કીને લ્વોવમાં પ્રકાશિત થતા 'શ્લ્યાખી'[20] નામના ઉક્રાઈનિયન અખબારમાંથી મિ. દોન્ત્સોવના જવાબ વિશે જાણવા મળ્યું—એ જવાબમાં મિ. દોન્ત્સોવે લખેલું કે "ફક્ત રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી અખબારોએ જ 'રેચ'ના અંધરાષ્ટ્રવાદી પ્રહારોની બરાબર છાજતી ફજેતી કરી છે" (તેને લાંછિત કર્યા છે?)—ત્યારે તેણે 'રેચ'ના ૩૩૧મા અંકમાં એક "ખુલાસો" લખ્યો. તેનો "ખુલાસો" ત્રણ વાર પુનરાવર્તન પામેલા એના એ નિવેદનનો બનેલો હતો કે "મિ. દોન્ત્સોવના નુસખાઓની આલોચનાને" "રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારના અસ્વીકાર સાથે કશો જ સંબંધ નથી."

---

*જુઓ વ્લા. ઇ. લેનિનનો 'ઉક્રાઈનાના સવાલ વિશે બંધારણીય-લોકશાહીવાદીઓનું ધોરણ' નામક લેખ.—સં.

મિ. મોગિલ્યાન્સ્કીએ લખ્યું: "એ તો કહેવું જ જોઈએ કે 'રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર' પણ એવું તાવીજ" (વાહ! વાહ!!) "નથી કે જેની ટીકા જ ન થઈ શકે: રાષ્ટ્રોના જીવનની રોગિષ્ઠ પરિસ્થિતિઓ રાષ્ટ્રીય આત્મનિર્ણયની બાબતમાં રોગિષ્ઠ વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એવી વૃત્તિઓને ઉઘાડી પાડવામાં આવી છે એ હકીકતનો અર્થ એવો ન જ થાય કે રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારને નકારી કાઢવામાં આવ્યો છે."

તમે જોઈ શકશો કે આ લિબરલની "તાવીજ"ની વાત રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની વાતો જોડે તદ્દન મળતી આવે છે. એ તો સાફ જ છે કે મિ. મોગિલ્યાન્સ્કીનો ઈરાદો આ સવાલનો સીધો જવાબ આપવાનું ટાળવાનો હતો: રાજકીય આત્મનિર્ણયના અધિકારને, અર્થાત્ પાર્થક્યના અધિકારને, તે માન્ય કરે છે કે નહિ?

મિ. મોગિલ્યાન્સ્કીને અને બંધારણીય-લોકશાહીવાદી **પાર્ટીને*** 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'એ (અંક ૪, ૧૧ ડિસેંબર, ૧૯૧૩) પણ આ જ સવાલ **તદ્દન સીધી રીતે** પૂછયો.

તેના જવાબમાં 'રેચ'માં (અંક ૩૪૦) કોઈની સહી વગરનું, એટલે કે સત્તાવાર સંપાદકીય નિવેદન છપાયું. એ જવાબનો સંક્ષેપ નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓમાં કરી શકાય:

૧) બંધારણીય-લોકશાહીવાદી પાર્ટીના કાર્યક્રમનો ૧૧મો મુદ્દો "રાષ્ટ્રોના મુક્ત **સાંસ્કૃતિક** આત્મનિર્ણયના અધિકાર"નો ખુલ્લેખુલ્લો, ચોક્કસ, અને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે.

૨) 'રેચ' દૃઢતાથી વ્યક્ત કરે છે કે 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા' આત્મનિર્ણયને અને અલગતાવાદને, ખાસ રાષ્ટ્રોના પાર્થક્યને, "એકબીજાની જોડે તદ્દન ગૂંચવી નાખે છે".

૩) "**વાસ્તવમાં, રશિયન રાજ્યમાંથી 'રાષ્ટ્રોના પાર્થક્ય'ના અધિકારની હિમાયત કરવાનું વચન બંધારણીય-લોકશાહીવાદીઓએ કદી આપ્યું જ નથી.**" (૧૯૧૩ના ડિસેંબરની ૨૦મી તારીખના 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'ના ૧૨મા

---

*જુઓ વ્લા૦ ઇ૦ લેનિનનો 'બંધારણીય-લોકશાહીવાદીઓ અને "રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર"' નામક લેખ.—સં.

અંકમાં છપાયેલ 'રાષ્ટ્રીય લિબરલિઝમ અને રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર' નામનો લેખ જુઓ.)

પહેલાં આપણે 'રેચ'માં પ્રકાશિત નિવેદનના બીજા મુદ્દા ઉપર વિચાર કરીએ. સેમ્કોવ્સ્કીઓ, લીબમાનો, યુર્કેવિચો, અને બીજા તકવાદીઓને એ મુદ્દો કેટલી તાદૃશ્ય રીતે બતાવી આપે છે કે "આત્મનિર્ણય" શબ્દની કહેવાતી "અસ્પષ્ટતા" અને "અચોક્કસતા" વિશે તેમણે જગાવેલો ઊહાપોહ **હકીકતમાં**, અર્થાત્ રશિયામાં ઉપસ્થિત વસ્તુગત વર્ગસંબંધો તથા વર્ગસંઘર્ષની દૃષ્ટિએ, લિબરલ-રાજશાહીવાદી મૂડીદાર વર્ગનાં કથનોનું **માત્ર પુનરાવર્તન જ** છે.

'રેચ'ના સુજાણ "બંધારણીય-લોકશાહીવાદી" સજ્જનો સમક્ષ 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'એ નીચે મુજબના **ત્રણ** સવાલ પેશ કર્યા: ૧) આંતરરાષ્ટ્રીય લોકશાહીના સમગ્ર ઇતિહાસ દરમિયાન અને ખાસ કરીને ઓગણીસમી સદીના મધ્યકાળથી, રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયનો અર્થ ચોક્કસ રીતે રાજકીય આત્મનિર્ણય, સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્ય સ્થાપવાનો અધિકાર, કરાતો આવ્યો છે એ વાતનો શું તમે ઇનકાર કરો છો? ૨) ૧૮૯૬માં લંડનમાં ભરાયેલ આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી કોંગ્રેસે અપનાવેલો પ્રખ્યાત ઠરાવ પણ એ જ અર્થ ધરાવે છે એ વાતનો શું તમે ઇનકાર કરો છો? અને ૩) આત્મનિર્ણય વિશે છેક ૧૯૦૨ જેટલા વહેલા સમયે લખતી વેળા પ્લેખાનોવે પણ ચોક્કસ રીતે રાજકીય આત્મનિર્ણયનો જ અર્થ સૂચવ્યો છે એ વાતનો શું તમે ઇનકાર કરો છો? 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'એ આ ત્રણ સવાલ પૂછ્યા કે **તરત જ કેડેટ ચુપ થઈ ગયા!?**

તેમણે જવાબમાં એક શબ્દ પણ કહ્યો નહિ કેમ કે તેમની પાસે કહેવાનું કશું હતું જ નહિ. તેમને મૂંગે મોંએ કબૂલ કરી લેવું પડયું કે 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'ની વાત તદ્દન સાચી છે.

"આત્મનિર્ણય" શબ્દ અસ્પષ્ટ છે અને સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ તેને પાર્થક્ય જોડે "તદ્દન ગૂંચવી નાખે છે" એવા લિબરલોના બૂમબરાડા સવાલને **ગૂંચવી નાખવાના** અને સાર્વત્રિક રીતે સુસ્થાપિત લોકશાહીવાદી સિદ્ધાંતને માન્ય કરવામાં અખાડા કરવાના પ્રયત્નોથી વધારે કશું જ નથી. સજ્જનો સેમ્કોવ્સ્કીઓ, લીબમાનો અને યુર્કેવિચો આટલા બધા ગમાર ન હોત તો કામદારોની સમક્ષ **લિબરલોની** જેમ વાત કરવામાં તેમને શરમ આવી હોત.

પણ આપણે આગળ ચાલીએ. 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'એ 'રેચ'ને એ કબૂલ કરવાની ફરજ પાડી કે બંધારણીય-લોકશાહીવાદીઓના કાર્યક્રમમાં

"સાંસ્કૃતિક" આત્મનિર્ણય શબ્દનો વાસ્તવમાં અર્થ છે **રાજકીય** આત્મનિર્ણયનો **પરિત્યાગ**.

"વાસ્તવમાં રશિયન રાજ્યમાંથી 'રાષ્ટ્રોના પાર્થક્ય'ના અધિકારની હિમાયત કરવાનું વચન બંધારણીય-લોકશાહીવાદીઓએ કદી આપ્યું જ નથી" — આપણા કેડેટોની "વફાદારી"નાં ઉદાહરણો તરીકે 'રેચ'ના આ શબ્દો પ્રત્યે 'નોવોયે વ્રેમ્યા'[21] તથા 'ઝેમશ્ચિના'[22]નું ધ્યાન 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'એ વિના કારણ જ નહોતું દોર્યું. "યહૂદીઓ"નો ઉલ્લેખ કરવાની અને કેડેટોના ભોગે જાતજાતના જલદ શબ્દકટાક્ષો કરવાની તક ન ચૂકતા 'નોવોયે વ્રેમ્યા'એ તે છતાં પોતાના અંક ૧૩૫૬૩માં લખ્યું:

> "સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ માટે જે બાબત રાજકીય શાણપણના નિર્વિવાદ સિદ્ધાંત જેવી (અર્થાત્ આત્મનિર્ણયના અધિકારનો સ્વીકાર, પાર્થક્યના અધિકારનો સ્વીકાર) છે તે આજે કેડેટ-વર્તુળોમાં પણ મતભેદો ઊભા કરવા લાગી છે."

"રશિયન રાજ્યમાંથી અલગ થઈ જવાના રાષ્ટ્રોના અધિકારની હિમાયત કરવાનું વચન પોતે કદી આપ્યું નથી" એમ જાહેર કરીને કેડેટોએ બરાબર 'નોવોયે વ્રેમ્યા' જેવું જ ધોરણ અખત્યાર કર્યું છે. કેડેટોના **રાષ્ટ્રીય-લિબરલિઝમનું**, પુરિશ્કેવિચો સાથેના તેમના સગપણનું, અને રાજકારણના સૈદ્ધાંતિક તેમ જ અમલી બન્ને ક્ષેત્રોમાં તેમને પુરિશ્કેવિચોની ઉપર રાખવા પડતા આધારનું એક મૂળભૂત તત્ત્વ ચોક્કસ રીતે એ જ છે. 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'એ લખ્યું છે: "કેડેટ સજ્જનોએ ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેઓ એ વાતથી પૂરી રીતે વાકેફ છે કે પુરિશ્કેવિચોના 'અટકાયત અને પ્રતિબંધ'[23]ના પ્રાચીન અધિકારનો અમલ ઘણી વાર, હળવા શબ્દો વાપરીએ તો, 'હત્યાકાંડ જેવા' કુકૃત્યોમાં કેવી રીતે પરિણમ્યો છે." પુરિશ્કેવિચોની સર્વશક્તિમત્તાનાં સામંતી ઉદ્‌ગમ તથા પ્રકૃતિ વિશે કેડેટો પૂરી રીતે વાકેફ હોવા છતાં તેઓ પોતાનું ધોરણ એ જ વર્ગે ઉત્પન્ન કરેલ સંબંધો તથા સીમાઓના **આધારે** નક્કી કરે છે. એ વર્ગે ઉત્પન્ન કરેલ અથવા ઠરાવેલ સંબંધો તથા સીમાઓમાં કેટલું બધું બિન-યુરોપીય, યુરોપવિરોધી (જાપાન તથા ચીનના લોકોને અનુચિત રીતે અપમાનજનક લાગવાનો ભય ન હોત તો અમે 'એશિયાઈ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોત) છે એ પૂરી રીતે જાણતા હોવા છતાં પણ કેડેટ સજ્જનો તેમને

એક એવી મર્યાદા તરીકે સ્વીકારે છે કે જેને ઓળંગવાની તેમનાથી હિંમત થતી નથી.

એ રીતે તેઓ પોતાને પુરિશ્કેવિચોને અનુકૂળ બનાવી રહ્યા છે, તેમના પગે પડે છે, તેમની સ્થિતિ ક્યાંક જોખમાય ન જાય એવી બીકે ગભરાય છે, જનતાના આંદોલનથી તથા લોકશાહીથી તેમનું રક્ષણ કરે છે. 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા'એ લખ્યું છે તેમ, "હકીકતમાં આનો અર્થ એ થાય છે કે સત્તાધારી રાષ્ટ્રના બદતરીન રાષ્ટ્રવાદી પૂર્વગ્રહોનો પદ્ધતિસર સામનો કરવાને બદલે તેઓ પોતાને સામંતી જમીનદારોનાં હિતોને તથા ઉપરોક્ત પૂર્વગ્રહોને અનુકૂળ બનાવી રહ્યા છે."

ઈતિહાસથી સુપરિચિત તથા લોકશાહીવાદી હોવાનો દાવો કરતા માણસો તરીકે કેડેટો એવી વાત કહેવાનો પ્રયત્ન પણ નથી કરતા કે આજે પૂર્વ યુરોપ તથા એશિયાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ બની ગયેલા અને એ બન્નેને સભ્ય મૂડીવાદી દેશોના નમૂના મુજબ પરિવર્તિત કરવાની કોશિશ કરતા લોકશાહીવાદી આંદોલને સામંતશાહીના યુગે—પુરિશ્કેવિચોની સર્વશક્તિમત્તાના અને મૂડીવાદી તેમ જ નિમ્ન-મૂડીવાદી વર્ગના વ્યાપક હિસ્સાઓને મતાધિકારથી વંચિત રાખનારા મતનિષેધના યુગે—નિર્ધારિત કરેલી સીમાઓને જેમની તેમ જ રહેવા દેવી જોઈએ.

'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા' અને 'રેચ' વચ્ચેના વિવાદમાં ઊઠેલો સવાલ માત્ર સાહિત્યિક સવાલ જ નહોતો પરંતુ વર્તમાન સમયની વાસ્તવિક રાજકીય સમસ્યા જોડે સંબંધિત સવાલ હતો એ હકીકત, બીજી બાબતોની જોડે, ૧૯૧૪ના માર્ચ મહિનાની ૨૩—૨૫ તારીખ દરમિયાન ભરાયેલા બંધારણીય-લોકશાહીવાદી પાર્ટીના છેલ્લા સંમેલનથી સાબિત થઈ ગઈ છે. 'રેચ'માં (અંક ૮૩, ૨૬ માર્ચ, ૧૯૧૪) પ્રકાશિત એ સંમેલનના સત્તાવાર અહેવાલમાં આપણને નીચે મુજબ વાંચવા મળે છે:

> "રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓ વિશે પણ ખાસ રીતે જુસ્સાદાર ચર્ચા થઈ. નિ. વિ. નેક્રાસોવ તથા અ. મિ. કોલ્યુબાકિન દ્વારા સમર્થિત કીયેવના પ્રતિનિધિઓએ એ વાત પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું કે રાષ્ટ્રીય સવાલ મહત્ત્વ ધારણ કરતો જાય છે અને તેને હવે પહેલાં કરતાં વધારે નિશ્ચયાત્મક રીતે હાથમાં લેવો પડશે. પરંતુ (આ "પરંતુ" શ્ચેદ્રીનના "પણ" સમાન છે—"કાન કપાળથી ઊંચા કદી ન જ થાય, કદી નહિ!"), એફ.

એફ. કોકોશિકને એ વાત પ્રત્યે નિર્દેશ કર્યો કે કાર્યક્રમ તથા ભૂતકાળનો રાજકીય અનુભવ એ બન્ને બાબતો જરૂરી બનાવે છે કે 'રાષ્ટ્રોના રાજકીય આત્મનિર્ણય'નાં 'લવચીક સૂત્રો' વિશે ખૂબ સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ."

કેડેટ સંમેલનમાં વ્યક્ત થયેલી તર્કની આ ખૂબ જ નોંધપાત્ર રીત બધા માર્ક્સવાદીઓના તથા બધા લોકશાહીવાદીઓના ગંભીર ધ્યાનને યોગ્ય છે. (વધારે ખુલાસા રૂપે અમે એ વાતની નોંધ લેશું કે દેખીતી રીતે જ ખૂબ સારી રીતે માહિતગાર અને મિ. કોકોશિકનના વિચારોને નિસ્સંદેહ સાચી રીતે રજૂ કરતા 'કીયેવ્સ્કાયા મીસ્લ'[24] અખબારે ઉમેર્યું કે તેણે રાજયના "વિઘટન"ના જોખમ ઉપર, બેશક પોતાના વિરોધીઓને ચેતવણી રૂપે, વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો.)

'રેચ'માં છપાયેલ સત્તાવાર અહેવાલ પાકી ચાલાકીભરી કુનેહથી ઘડવામાં આવ્યો છે જેથી પડદો શક્ય એટલો ઓછો ઊંચો થાય અને શક્ય હોય એટલું બધું જ છુપાવી રાખી શકાય. છતાં, કેડેટ સંમેલનમાં મુખ્યત્વે શું બન્યું એ તદ્દન સાફ છે. ઉક્રાઈનાની હાલતથી સુપરિચિત લિબરલ પ્રતિનિધિઓએ અને "ઉદ્દામપંથી" કેડેટોએ રાષ્ટ્રોના **ચોક્કસ રૂપે રાજકીય** આત્મનિર્ણયનો જ સવાલ ઉઠાવ્યો. નહિતર, મિ. કોકોશિકનને એવો અનુરોધ કરવાનું કોઈ જ કારણ નહોતું કે એ "સૂત્ર" વિશે "સંભાળપૂર્વક વિચાર" કરવામાં આવે.

કેડેટ સંમેલનમાં ભાગ લેતા પ્રતિનિધિઓ જેનાથી સ્વાભાવિક રીતે જ વાકેફગાર હતા એ કેડેટ કાર્યક્રમમાં રાજકીય **નહિ** પણ "સાંસ્કૃતિક" આત્મનિર્ણયનો ઉલ્લેખ છે. એટલે, મિ. કોકોશિકન એ કાર્યક્રમનો ઉક્રાઈનાના પ્રતિનિધિઓની **વિરુદ્ધ**, ઉદ્દામપંથી કેડેટોની **વિરુદ્ધ**, **બચાવ કરી રહ્યા હતા;** "રાજકીય" આત્મનિર્ણયની **વિરુદ્ધ** "સાંસ્કૃતિક" આત્મનિર્ણયનો બચાવ કરી રહ્યા હતા. એ તો તદ્દન સ્પષ્ટ જ છે કે "રાજકીય" આત્મનિર્ણયનો વિરોધ કરીને, "રાજયના વિઘટન"ના જોખમને મોટું રૂપ આપીને, "રાજકીય આત્મનિર્ણય"ના સૂત્રને "**લવચીક**" ઠરાવીને (તદ્દન રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની જેમ જ), મિ. કોકોશિકન બંધારણીય-લોકશાહીવાદી પાર્ટીનાં અધિક "ઉદ્દામપંથી" અથવા અધિક લોકશાહીવાદી તત્ત્વોના વિરોધમાં તથા ઉક્રાઈનાના મૂડીવાદી વર્ગના વિરોધમાં રશિયન રાષ્ટ્રીય લિબરલિઝમનો બચાવ કરી રહ્યા હતા.

'રેચ'માં છપાયેલા અહેવાલમાં આવતા નાનકડા વિશ્વાસઘાતક શબ્દ

"પરંતુ" ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તેમ, કેડેટ સંમેલનમાં મિ. કોકોશિકન વિજયી થયા છે. કેડેટોમાં રશિયન રાષ્ટ્રીય લિબરલિઝમનો વિજય થયો છે. રશિયામાં માર્ક્સવાદીઓની અંદરના જે બેસમજ માણસોએ પણ કેડેટોની જેમ જ "પ્રજાઓના રાજકીય આત્મનિર્ણયનાં લવચીક સૂત્રો"થી ગભરાવાનું શરૂ કરી દીધું છે એ માણસોનાં મગજ સાફ કરવામાં આ વિજય સહાયભૂત નહિ થાય શું?

"પરંતુ" આપણે હવે મિ. કોકોશિકનની વિચારસરણીના સારતત્ત્વને તપાસીએ. "ભૂતકાળના રાજકીય અનુભવ"નો (અર્થાત્ સ્પષ્ટત: ૧૯૦૫નો અનુભવ કે જ્યારે રશિયન મૂડીદાર વર્ગ પોતાના વિશેષાધિકારો વિશે ભયભીત થઈ ગયો હતો અને પોતાની દહેશતોથી તેણે કેડેટ પાર્ટીને ગભરાવી નાખી હતી) ઉલ્લેખ કરીને અને "રાજ્યના વિઘટન"ના જોખમને મોટું રૂપ આપીને મિ. કોકોશિકને એ જાહેર કરી દીધું કે રાજકીય આત્મનિર્ણયનો અર્થ પાર્થક્યના અધિકાર સિવાય અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યની સ્થાપનાના અધિકાર સિવાય બીજો કશો હોઈ શકે જ નહિ એ વાત પોતે તદ્દન સાફ રીતે સમજે છે. હવે સવાલ ઊઠે છે: સામાન્ય રૂપે લોકશાહીના પ્રકાશમાં અને ખાસ રૂપે સર્વહારા વર્ગસંઘર્ષના પ્રકાશમાં મિ. કોકોશિકનની દહેશતોનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું જોઈએ?

મિ. કોકોશિકન આપણા મનમાં એમ ઠસાવવા માગે છે કે પાર્થક્યના અધિકારની સ્વીકૃતિ "રાજ્યના વિઘટન"ના જોખમમાં વધારો કરશે. આ તો "અટકાયત અને પ્રતિબંધ"નો મુદ્રાલેખ ધરાવતા કૉન્સ્ટેબલ મિમ્રેત્સોવનો દૃષ્ટિકોણ છે. સામાન્ય રૂપે લોકશાહીની દૃષ્ટિએ બાબત એથી તદ્દન ઊલટી જ છે: પાર્થક્યના અધિકારની સ્વીકૃતિ "રાજ્યના વિઘટન"ના જોખમને **ઓછું કરે છે.**

મિ. કોકોશિકન બરાબર રાષ્ટ્રવાદીઓની માફક દલીલ કરે છે. તેમની છેલ્લી કોંગ્રેસમાં તેમણે ઉક્રાઈનાના "માઝેપા-વાદીઓ"ની ઉપર ભીષણ પ્રહારો કર્યા હતા. મિ. સાવેન્કો અને કંપનીએ ચિત્કાર કરેલા કે ઉક્રાઈનાના આંદોલને ઉક્રાઈના અને રશિયા વચ્ચેનાં બંધનો ઢીલાં થઈ જવાનો ભય ઊભો કર્યો છે કેમ કે ઑસ્ટ્રિયા પોતાના ઉક્રાઈના-પ્રેમ દ્વારા ઉક્રાઈનાવાસીઓ સાથેના પોતાના સંબંધોને મજબૂત બનાવી રહ્યું છે!! સાવેન્કો જેવા સજ્જનો ઑસ્ટ્રિયાની ઉપર જે રીતોના ઉપયોગનો દોષ મૂકે છે **એ જ રીતો દ્વારા**, અર્થાત્ ઉક્રાઈનાવાસીઓને પોતાની ભાષાનો ઉપયોગ કરવાની, સ્વશાસનની, સ્વાયત્ત સંસદ સ્થાપવાની, ઈત્યાદિ આઝાદી આપીને, ઉક્રાઈનાવાસીઓ સાથેના પોતાના

સંબંધોને "મજબૂત કરવાની" કોશિશ રશિયા કેમ ન કરી શકે એ વાતનો ખુલાસો બાકી રહી જાય છે.

સાવેન્કો તથા કોકોશ્કિન છાપના માણસોની દલીલો તદ્દન એકસરખી છે અને શુદ્ધ તાર્કિક દૃષ્ટિએ એ દલીલો સમાન રીતે હાસ્યાસ્પદ તથા બેહૂદી છે. એ વાત શું સ્પષ્ટ નથી કે ઉક્રાઈનાની પ્રજા કોઈ અમુક દેશમાં જેટલી વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવે એટલા પ્રમાણમાં એ દેશ સાથેના તેના સંબંધો વધારે દૃઢ થાય? એમ કહી શકાય કે લોકશાહીના સર્વ આધારોને પૂરેપૂરા છાંડી દીધા વગર આ સ્વતઃસિદ્ધ સત્યનો વિરોધ ન જ કરી શકાય. વળી, કોઈ પણ પ્રજા માટે પાર્થક્યની આઝાદી કરતાં અને સ્વાધીન રાષ્ટ્રીય રાજ્ય સ્થાપવાની આઝાદી કરતાં વધારે મોટી આઝાદી બીજી કોઈ હોઈ શકે ખરી?

લિબરલો દ્વારા (અને પોતાના ભોળપણમાં તેમનો પડઘો પાડનારા લોકો દ્વારા) આટલા બધા ગૂંચવી નાખવામાં આવેલા આ સવાલને સ્પષ્ટ કરવા માટે અમે એક ખૂબ સાદું ઉદાહરણ ટાંકીશું. આપણે તલાકનો સવાલ લઈએ. પોતાના લેખમાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ લખે છે કે કેંદ્રીકૃત લોકશાહીવાદી રાજ્યે પોતાના સંઘટક વિભાગોને સ્વાયત્તતા આપતી વખતે તલાક સંબંધી વિધાન સમેત અધિકતમ મહત્ત્વની બધી વિધાન શાખાઓને કેંદ્રીય સંસદના અધિકારક્ષેત્રમાં રાખી લેવી જોઈએ. લોકશાહીવાદી રાજ્યની કેંદ્રીય સત્તાને તલાકની આઝાદી આપવાનો હક હોવો જોઈએ એ બાબતની કાળજી સાવ સમજી શકાય એમ છે. પ્રત્યાઘાતીઓ તલાકની આઝાદીનો વિરોધ કરે છે. તેઓ એમ કહે છે કે એ બાબતને ખૂબ જ "કાળજીપૂર્વક હાથમાં ધરવી" જોઈએ, અને તેઓ ઘાંટા પાડીને જાહેર કરે છે કે તલાકની આઝાદીનો અર્થ "પરિવારનું વિઘટન" છે. પરંતુ, લોકશાહીવાદીઓ માને છે કે પ્રત્યાઘાતીઓ દંભી છે, વાસ્તવમાં તેઓ પોલીસ તથા નોકરશાહીની સર્વશક્તિમત્તાનો બચાવ કરે છે, એક જાતિના વિશેષાધિકારોનો તથા સ્ત્રીઓના બદતરીન પ્રકારના ઉત્પીડનનો બચાવ કરે છે. તેઓ એમ માને છે કે તલાકની આઝાદી વસ્તુગત હકીકતમાં કૌટુંબિક સંબંધોનું "વિઘટન" ઉત્પન્ન નહિ કરે, પરંતુ એથી ઊલટું, સભ્ય સમાજમાં જે એકમાત્ર શક્ય અને દીર્ઘજીવી આધાર છે એ લોકશાહીવાદી આધાર ઉપર તેને મજબૂત બનાવશે.

તલાકની આઝાદીના હિમાયતીઓની ઉપર કૌટુંબિક સંબંધોના વિનાશને ઉત્તેજન આપવાનો આરોપ મૂકવામાં જેટલી મૂર્ખાઈ અને દાંભિકતા છે એટલી જ

મૂર્ખાઈ અને દાંભિકતા આત્મનિર્ણયના અધિકારના સમર્થકોની ઉપર, અર્થાત્ પાર્થક્યની આઝાદીના સમર્થકોની ઉપર, અલગતાવાદને ઉત્તેજન આપવાનો આરોપ મૂકવામાં છે. મૂડીવાદી લગ્નસંસ્થા જેની ઉપર આધારિત છે એ વિશેષાધિકાર અને ભ્રષ્ટાચારનો બચાવ કરનારાઓ મૂડીવાદી સમાજમાં જે રીતે તલાકની આઝાદીનો વિરોધ કરે છે એ જ રીતે મૂડીવાદી રાજ્યમાં આત્મનિર્ણયના અધિકારને, અર્થાત્ રાષ્ટ્રોના પાર્થક્યના અધિકારને, નકારવાનો સાફ અર્થ છે સત્તાધારી રાષ્ટ્રના વિશેષાધિકારોનો અને લોકશાહીવાદી રીતોના ભોગે વહીવટની પોલીસ રીતોનો બચાવ.

એ વાતમાં શંકાને સ્થાન નથી કે મૂડીવાદી સમાજમાં પ્રવર્તિત સમગ્ર સંબંધોએ ઉત્પન્ન કરેલા રાજકીય ભ્રષ્ટાચારના પરિણામ રૂપે ક્યારેક ક્યારેક સંસદના સભ્યો તથા પત્રકારો એક યા બીજા રાષ્ટ્રના અલગ થઈ જવા વિશે આછકલા અને બેઅક્કલ લવારામાં ઊતરી પડે છે. પરંતુ એવા લવારાથી તો પ્રત્યાઘાતીઓ જ ભયભીત થાય (અથવા ભયભીત થવાનો ઢોંગ કરે). લોકશાહીવાદી સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરનારાઓ, અર્થાત્ રાજ્યવિષયક સવાલો વસતિના સમુદાયો દ્વારા નિર્ણીત થવા જોઈએ એવો આગ્રહ રાખનારાઓ તો બહુ સારી રીતે જાણે છે કે રાજકારણીઓ જે લવારો કરતા હોય છે અને જનતા જે નક્કી કરતી હોય છે એ બન્નેની વચ્ચે "બહુ મોટું અંતર[25] હોય છે." ભૌગોલિક તથા આર્થિક સંબંધોના મૂલ્યને તેમ જ વિશાળ બજાર તથા મોટા રાજ્યના લાભોને આમ વસતિ પોતાના રોજિંદા અનુભવ દ્વારા પૂરેપૂરી રીતે સમજતી હોય છે. એટલે, રાષ્ટ્રીય ઉત્પીડન તથા રાષ્ટ્રીય ઘર્ષણ સંયુક્ત જીવનને તદ્દન અસહ્ય બનાવી દે અને બધા તેમ જ સઘળા પ્રકારના આર્થિક વ્યવહારને અટકાવી દે ત્યારે જ લોકો પાર્થક્યનું આખરી કદમ ઉઠાવશે. એવી પરિસ્થિતિમાં મૂડીવાદી વિકાસનાં તથા વર્ગસંઘર્ષની આઝાદીનાં હિતો પાર્થક્ય દ્વારા જ સૌથી સરસ રીતે સફળ થઈ શકે.

એ રીતે, મિ. કોકોશ્કિનની દલીલોને આપણે ગમે તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ એ બેહૂદગીની પરાકાષ્ઠા અને લોકશાહીના સિદ્ધાંતોની ઠેકડી સાબિત થાય છે. પરંતુ એ દલીલોમાં તર્કનો, રશિયન મૂડીદાર વર્ગનાં વર્ગ-હિતોના તર્કનો, લેશ છે ખરો. બંધારણીય-લોકશાહીવાદી પાર્ટીના મોટા ભાગના સભ્યોની જેમ મિ. કોકોશ્કિન એ મૂડીદાર વર્ગની ધનથેલીઓના રખેવાળ છે. મિ. કોકોશ્કિન મૂડીદાર વર્ગના વિશેષાધિકારોનો સામાન્ય રૂપે અને તેના **રાજ્યવિષયક**

વિશેષાધિકારોનો વિશેષ રૂપે બચાવ કરે છે. તેનો બચાવ તે પુરિશ્કેવિચના હાથમાં હાથ મેળવીને અને તેની જોડે ખભેખભા મિલાવીને કરે છે. તફાવત માત્ર એટલો જ છે કે પુરિશ્કેવિચ સામંતશાહીના ડંડામાં વધારે શ્રદ્ધા રાખે છે, જ્યારે મિ. કોકોશિકન અને કંપની સમજે છે કે એ ડંડામાં તો ૧૯૦૫માં ઊંડી ફાટ પડી ગઈ છે. અને એટલે તેઓ લોકસમુદાયોને છળવાની મૂડીવાદી રીતો—કૂપમંડૂકો તથા કિસાનોને "રાજ્યના વિઘટન"ની ભૂતાવળથી ડરાવવાની, ઇતિહાસે સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાંતો જોડે "રાષ્ટ્રીય આઝાદી"નો સુમેળ સાધવા વિશેના વાક્યો દ્વારા તેઓને ભરમાવવાની, ઇત્યાદિ જેવી રીતો—ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકે છે.

રાષ્ટ્રોના રાજકીય આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત પ્રત્યે લિબરલોની દુશ્મનાવટનો વર્ગની દૃષ્ટિએ એક જ, ફક્ત એક જ, સાચો અર્થ હોઈ શકે: રાષ્ટ્રીય લિબરલિઝમ, રશિયન મૂડીદાર વર્ગના રાજ્યવિષયક વિશેષાધિકારોનો બચાવ. અને રશિયામાં માર્ક્સવાદીઓની અંદર જે તકવાદીઓ છે, જે હાલ ત્રીજી જૂનના અમલ હેઠળ રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની વિરુદ્ધ મેદાને પડયા છે—વિસર્જનવાદી સેમ્કોવ્સ્કી, બુંદવાદી લીબમાન, ઉક્રાઈનિયન નિમ્ન-મૂડીવાદી યુર્કેવિચ—તેઓ **વાસ્તવમાં** રાષ્ટ્રીય લિબરલોની પાછળ ઘસડાઈ રહ્યા છે અને રાષ્ટ્રીય લિબરલિઝમના વિચારો વડે કામદાર વર્ગને ભ્રષ્ટ કરી રહ્યા છે.

કામદાર વર્ગનાં તથા મૂડીવાદની વિરુદ્ધ તેના સંઘર્ષનાં હિતોનો તકાદો છે કે બધાં રાષ્ટ્રોના કામદારોનું પૂર્ણ ઐક્ય અને તેમની ગાઢતમ એકતા સ્થાપવામાં આવે, એ હિતો તકાદો કરે છે કે પ્રત્યેક પ્રજાના મૂડીદાર વર્ગની રાષ્ટ્રવાદી નીતિનો પરાજય કરવામાં આવે. એટલે, સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ જો રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારને, અર્થાત્ ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોના પાર્થક્યના અધિકારને, છાંડી દે અથવા ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોના મૂડીદાર વર્ગની બધી જ રાષ્ટ્રીય માગણીઓનું તેઓ સમર્થન કરે તો તેઓ પણ એટલા જ પ્રમાણમાં સર્વહારા વર્ગની નીતિથી અળગા થઈ જશે અને કામદારોને મૂડીદાર વર્ગની નીતિની આધીનતામાં ધકેલી દેશે. પોતાનું શોષણ મુખ્યત્વે બિનરશિયન મૂડીદાર વર્ગને બદલે રશિયન મૂડીદાર વર્ગ કરે અથવા યહૂદી મૂડીદાર વર્ગને બદલે પોલૅંડનો મૂડીદાર વર્ગ કરે, ઇત્યાદિ બાબતોથી રોજી-કામદારને મુદ્લ ફેર પડતો નથી. પોતાનાં વર્ગહિતોને સમજવા લાગ્યો હોય એવો રોજી-કામદાર તો રશિયન મૂડીદારોના રાજ્યવિષયક વિશેષાધિકારો પ્રત્યે તેમ જ રાજ્યવિષયક વિશેષાધિકારો

મળતાં જ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ખડું કરવાના પોલૅંડના કે ઉક્રાઈનાના મૂડીદારોનાં વચનો પ્રત્યે એકસરખો ઉદાસીન હોય છે. મૂડીવાદનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે અને બન્ને પ્રકારનાં રાજ્યોમાં—બહુરાષ્ટ્રીય રાજ્યો તેમ જ અલગ અલગ રાષ્ટ્રીય રાજ્યોમાં—એ વિકાસ એક યા બીજી રીતે ચાલુ જ રહેશે.

ગમે તે હાલતમાં રોજી-કામદાર તો શોષણનું લક્ષ્ય રહેશે જ. અને શોષણની વિરુદ્ધ સફળ સંઘર્ષ માટે જરૂરી છે કે સર્વહારા વર્ગ રાષ્ટ્રવાદથી મુક્ત હોય, અને એમ કહીએ કે વિવિધ રાષ્ટ્રોના મૂડીદાર વર્ગોની વચ્ચે ખેલાતા સર્વોપરીતા માટેના જંગમાં એ તદ્દન તટસ્થ હોય. કોઈ પણ રાષ્ટ્રનો સર્વહારા વર્ગ "પોતાના" રાષ્ટ્રીય મૂડીદાર વર્ગના વિશેષાધિકારોનું જરા સરખું પણ સમર્થન કરે તો એથી બીજા રાષ્ટ્રના સર્વહારા વર્ગની અંદર અનિવાર્ય રીતે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થશે જ; એથી કામદારોનું આંતરરાષ્ટ્રીય વર્ગીય ઐક્ય નબળું પડશે તથા તેઓ વિભાજિત થઈ જશે, અને મૂડીદાર વર્ગ ગેલમાં આવી જશે. એ ઉપરાંત, આત્મનિર્ણયના અધિકારનો, પાર્થક્યના અધિકારનો, ઈનકાર કરવાનો અનિવાર્ય વાસ્તવિક અર્થ છે સત્તાધારી રાષ્ટ્રના વિશેષાધિકારોનું સમર્થન.

આપણે સ્વિડનથી નોર્વેના પાર્થક્યનો નક્કર કિસ્સો લઈએ તો આપણને આ બાબતનું એથી પણ વધારે સચોટ પ્રમાણ જોવા મળશે.

૬. નોર્વેનું સ્વિડનથી પાર્થક્ય

રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ બરાબર આ જ ઉદાહરણ ટાંકે છે અને તેની નીચે મુજબ છણાવટ કરે છે:

> "સમવાયી સંબંધોના ઇતિહાસની છેલ્લામાં છેલ્લી ઘટનાએ, નોર્વેના સ્વિડનથી પાર્થક્યની ઘટનાએ — જેને એ સમયે પોલૅંડના સામાજિક-દેશભક્ત અખબારોએ (જુઓ ક્રેકોવનું 'નાપ્શૂદ'[26]) અલગ રાજ્ય સ્થાપવાની આકાંક્ષાઓના સામર્થ્ય તથા પ્રગતિશીલ સ્વરૂપની સુખકર નિશાની તરીકે ત્વરાથી ઝડપી લીધી હતી — એ વાતની એકદમ સચોટ સાબિતી પૂરી પાડી છે કે સમવાયતંત્રવાદ અને તેનું સહગામી પાર્થક્ય કોઈ પણ રીતે પ્રગતિ અથવા લોકશાહીનાં દ્યોતક નથી. જેના પરિણામે સ્વિડિશ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરીને નોર્વે છોડી ચાલ્યા જવા મજબૂર કરવામાં આવ્યો એ નોર્વેની કહેવાતી 'ક્રાંતિ' પછી નોર્વેના લોકોએ રાષ્ટ્રીય લોકપૃચ્છા દ્વારા પ્રજાસત્તાકની સ્થાપનાની દરખાસ્તનો ઔપચારિક રીતે અસ્વીકાર કરીને શાંતિપૂર્વક એક બીજો રાજા પસંદ કરી લીધો. બધાં જ રાષ્ટ્રીય આંદોલનોના અને સ્વાધીનતાના બધા પ્રકારના આભાસોના ઉપરચોટિયા પ્રશંસકોએ જેને 'ક્રાંતિ' તરીકે ઘોષિત કરી દીધી એ તો ફક્ત કિસાન અને નિમ્ન-મૂડીવાદી પૃથગાત્મકતાની અભિવ્યક્તિ હતી, એવી આકાંક્ષાની અભિવ્યક્તિ હતી કે પોતાને પૈસે તેમને સ્વિડનના ઉમરાવ વર્ગે લાદેલા રાજાને બદલે તેમનો 'પોતાનો' રાજા મળે, અને એટલે તે એક એવું આંદોલન હતું કે જેને ક્રાંતિ જોડે કશો જ સંબંધ નહોતો. તેની સાથે સાથે જ, સ્વિડન અને નોર્વે વચ્ચેના જોડાણના ભંગે ફરી એક વાર બતાવી આપ્યું કે એ વખત સુધી અસ્તિત્વમાં રહેલું સમવાયતંત્ર આ બાબતમાં પણ કેટલી હદે શુદ્ધ રાજવંશી હિતોને

જ અભિવ્યક્ત કરતું હતું અને એટલે રાજશાહી તથા પ્રત્યાઘાતનું ફક્ત એક રૂપ જ હતું." ('પ્રઝેગ્લાદ')

આ સંબંધમાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનું કહેવાનું શબ્દશઃ આટલું જ છે!! પોતાના ધોરણની નિરર્થકતાને આ ઉદાહરણ કરતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે છતી કરવાનું રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ માટે મુશ્કેલ બન્યું હોત એ વાત કબૂલ કરવી જ જોઈએ.

પહેલાં પણ એ જ સવાલ હતો અને હજુ પણ એ જ સવાલ છે કે બહુ રાષ્ટ્રીય રાજ્યનાં સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓને આત્મનિર્ણયના અથવા પાર્થક્યના અધિકારને સ્વીકારતો હોય એવા કાર્યક્રમની જરૂર છે કે નહિ.

રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે ટાંકેલું નોર્વેનું ઉદાહરણ આ મુદ્દા પરત્વે આપણને શું જણાવે છે?

આપણી લેખિકા વળ ખાય છે અને પાસાં બદલે છે, પોતાની ચતુરાઈનો ઉપયોગ કરે છે અને 'નાપ્શૂદ'ની ઉપર નિંદાની ઝડી વરસાવે છે, પરંતુ સવાલનો જવાબ આપતી નથી!! ઉપસ્થિત વાસ્તવિક મુદ્દા વિશે **એક પણ શબ્દ કહેવાની આફતમાંથી છટકી જવાના** ઉદ્દેશે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ દુનિયાભરની બીજી બધી વાતો વાગોળે છે!!

એ વાત નિઃશંક છે કે પોતાને પૈસે પોતાનો જ રાજા રાખવાની ઇચ્છા ધરાવવામાં અને પ્રજાસત્તાકની સ્થાપનાની દરખાસ્તનો રાષ્ટ્રીય લોકપૃચ્છા દ્વારા અસ્વીકાર કરવામાં નોર્વેના નિમ્ન-મૂડીદાર વર્ગે કૂપમંડૂકતાનાં અત્યંત ખરાબ લક્ષણો વ્યક્ત કર્યાં છે. એ વાતને ધ્યાનમાં ન લઈને 'નાપ્શૂદે' પણ એટલાં જ ખરાબ અને એટલાં જ કૂપમંડૂકતામય લક્ષણો વ્યક્ત કર્યાં છે.

પરંતુ અસલી બાબત જોડે આ બધી વાતોને શો સંબંધ છે??

ચર્ચાનો સવાલ તો છે આત્મનિર્ણયના અધિકારનો અને સમાજવાદી સર્વહારા વર્ગે એ અધિકાર પ્રત્યે કેવું વલણ અપનાવવું જોઈએ તેનો! તો પછી રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ એ સવાલની આસપાસ ચકરાવા લેવાને બદલે તેનો જવાબ કેમ આપતી નથી?

કહેવાય છે કે ઉંદરની નજરમાં બિલાડીથી વધારે જોરાવર જનાવર બીજું કોઈ ન હોય. સાફ દેખાય છે કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની નજરમાં 'ફ્રાકિ' કરતાં વધારે જોરાવર જનાવર બીજું કોઈ નથી. કહેવાતા ક્રાંતિકારી જૂથ 'પોલિશ સમાજવાદી પાર્ટી' માટે સામાન્ય બોલચાલમાં 'ફ્રાકિ' શબ્દ વપરાય છે અને

ક્રેકોવનું અખબાર 'નાપ્શૂદ' એ "જૂથ"ના વિચારો જોડે સહમત છે. એ "જૂથ"ના રાષ્ટ્રવાદ વિરુદ્ધ પોતાની લડતમાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ એટલી બધી આંધળી થઈ ગઈ છે કે તેને 'નાપ્શૂદ' સિવાય બીજું કશું નજરે ચડતું જ નથી.

'નાપ્શૂદ' કહે કે "હા" તો રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ તરત જ "ના" કહી દેવાને પોતાની પવિત્ર ફરજ સમજે છે, અને એ વાતનો વિચાર કરવા મુદ્દલ થોભતી નથી કે એમ કરીને તે પોતાને 'નાપ્શૂદ'થી સ્વતંત્ર જાહેર નથી કરતી પરંતુ એથી ઊલટું એમ જાહેર કરે છે કે તે હાસ્યાસ્પદ હદે 'ફ્રાકિ' ઉપર અવલંબિત છે, ક્રેકોવના કીડિયારા કરતાં કંઈક વધારે ઊંડા અને વ્યાપક દૃષ્ટિકોણથી બાબતોને નીરખવાને અશક્ત છે. બેશક, 'નાપ્શૂદ' કંગાલ અખબાર છે અને કોઈ પણ રીતે માર્ક્સવાદી અખબાર નથી જ, પરંતુ એક વાર નોર્વેનું ઉદાહરણ પસંદ કર્યા પછી તેનું યોગ્ય પૃથક્કરણ કરતાં એ બાબત આપણને અટકાવી શકે નહિ.

એ ઉદાહરણનું માર્ક્સવાદી રીતે પૃથક્કરણ કરવું હોય તો આપણે અત્યંત ભયંકર 'ફ્રાકિ'નાં દૂષણોની નહિ પરંતુ પહેલાં તો સ્વિડનથી નોર્વેના પાર્થક્યનાં નક્કર ઐતિહાસિક લક્ષણોની છણાવટ કરવી પડે, અને પછી એ પાર્થક્યના સંબંધમાં બન્ને દેશોના **સર્વહારા વર્ગની** સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલાં કર્ત્તવ્યોની છણાવટ કરવી પડે.

નોર્વે અને સ્વિડન વચ્ચેના ભૌગોલિક, આર્થિક તથા ભાષાકીય સંબંધો અનેક બિનરશિયન સ્લાવ રાષ્ટ્રો તથા રશિયનો વચ્ચેના એવા સંબંધો કરતાં જરા પણ ઓછા ગાઢ નથી. પરંતુ નોર્વે અને સ્વિડન વચ્ચેનું જોડાણ મરજિયાત નહોતું અને એટલે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનો "સમવાયતંત્ર" વિશેનો નિર્દેશ તદ્દન અસ્થાને છે, અને તેણે તેનો આશરો ફક્ત એટલા જ કારણસર લીધો છે કે શું કહેવું તેની તેને ગમ નહોતી પડતી. નોર્વે તો નેપોલિયનનાં યુદ્ધો દરમિયાન રાજાઓએ નોર્વેવાસીઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ સ્વિડનને **આપી દીધું** હતું, અને નોર્વેને ગુલામીમાં જકડવા માટે સ્વિડનને ત્યાં લશ્કરો લઈ જવાં પડયાં હતાં.

જે અપવાદરૂપ વિસ્તૃત સ્વાયત્તતા નોર્વેવાસીઓ ભોગવતા હતા (તેઓ પોતાની અલગ સંસદ ધરાવતા હતા, ઇત્યાદિ) તે છતાં નોર્વે અને સ્વિડન વચ્ચે અનેક દાયકાઓ સુધી સતત ઘર્ષણ ચાલતું રહ્યું હતું, અને નોર્વેવાસીઓએ

પોતાની સઘળી જહેમતો સ્વિડનની ઉમરાવશાહીની ધૂંસરીને ફગાવી દેવાના ધ્યેય ઉપર કેંદ્રિત કરી હતી. આખરે ૧૯૦૫ના ઑગસ્ટ માસમાં તેઓ સફળ થયા: નોર્વેની સંસદે નિર્ણય લીધો કે સ્વિડનનો રાજા હવે નોર્વેનો રાજા નહિ ગણાય, અને ત્યાર બાદ નોર્વેમાં થયેલી લોકપૃચ્છામાં અતિવ્યાપક બહુમતીએ (થોડાક સેંકડાની વિરુદ્ધ લગભગ બે લાખ) સ્વિડનથી તદ્દન અલગ થઈ જવાની તરફેણમાં મત આપ્યા. ટૂંકા ગાળાની અનિશ્ચિતતા બાદ સ્વિડનવાસીઓએ પાર્થક્યની હકીકતને લાચારીથી માની લીધી.

આ ઉદાહરણ આપણને બતાવે છે કે આધુનિક આર્થિક અને રાજકીય સંબંધો હેઠળ રાષ્ટ્રોના પાર્થક્યની ઘટનાઓ કયા આધારે શક્ય છે તથા વાસ્તવમાં બને છે, અને રાજકીય આઝાદી તથા લોકશાહીની પરિસ્થિતિમાં પાર્થક્ય ક્યારેક કેવું **રૂપ** ધારણ કરે છે.

રાજકીય આઝાદી અને લોકશાહીના સવાલો પોતાને માટે ઉદાસીનતાની બાબતો છે એવું ધોરણ અપનાવવા ન માગતો હોય (અને એવું ધોરણ અપનાવે તો એ સ્વાભાવિક રીતે જ સામાજિક-લોકશાહીવાદી મટી જાય) તો એક પણ સામાજિક-લોકશાહીવાદી આ ઉદાહરણ એ વાતની **વ્યાવહારિક** સાબિતી હોવાનો ઇનકાર ન કરી શકે કે રાષ્ટ્રોના પાર્થક્યની બાબતમાં ઉત્પન્ન થતાં ઘર્ષણોની પતાવટ "રશિયન રીતે" નહિ પરંતુ એ ઘર્ષણોનો નિકાલ ૧૯૦૫માં નોર્વે અને સ્વિડન વચ્ચે જે રીતે કરવામાં આવ્યો હતો **એ રીતે જ** કરવા વિશે પદ્ધતિસર પ્રચાર ચલાવવા તથા તેની ભૂમિકા તૈયાર કરવા વર્ગજાગ્રત કામદારો **ફરજથી બંધાયેલા** છે. કાર્યક્રમમાં મૂકવામાં આવેલી રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની સ્વીકૃતિની માગણી બરાબર આ જ વાતને વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ પોતાના સિદ્ધાંતને પ્રતિકૂળ હકીકતથી છટકવાની કોશિશ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે નોર્વેના કૂપમંડૂકોની અને ક્રેકોવના 'નાપ્શૂદ'ની ઉપર સખત પ્રહારો કરીને કરી છે કારણ કે રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયનો અધિકાર તો એક "તરંગ" છે, એ તો "સોનાની થાળીઓમાં ભોજન કરવાના" અધિકાર જેવો છે, વગેરે જેવાં તેનાં વાક્યોનું આ ઐતિહાસિક તથ્ય **તદ્દન ખંડન કરી નાખે** છે એ હકીકત તે ખૂબ સારી રીતે સમજી ગઈ છે. એવાં વાક્યો તો પૂર્વ યુરોપની પ્રજાઓમાં વર્તમાન સમયે પ્રવર્તતા શક્તિ-સંબંધોની અવિચળતામાં નચિંત તકવાદી શ્રદ્ધાને જ માત્ર વ્યક્ત કરે છે.

આપણે આગળ વધીએ. બીજા બધા સવાલોની જેમ રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયની

બાબતમાં પણ અમને સૌપ્રથમ અને સૌથી વધારે રસ તો છે જે તે રાષ્ટ્રની અંદરના સર્વહારા વર્ગના આત્મનિર્ણયમાં જ. રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે શરમાઈને આ સવાલને પણ બાજુ પર રાખી દીધો કેમ કે તે સમજી ગઈ કે તેણે પોતે જ પસંદ કરેલા નોર્વેના ઉદાહરણનું એ આધારે કરવામાં આવેલું પૃથક્કરણ તેના પોતાના "સિદ્ધાંત" માટે વિનાશકારી સાબિત થશે.

પાર્થક્યની બાબતમાં જે ઘર્ષણ ઉત્પન્ન થયું તેમાં નોર્વેના અને સ્વિડનના સર્વહારા વર્ગે કેવું ધોરણ અખત્યાર કર્યું, અને તેને ખરેખર કેવું ધોરણ અપનાવવું જોઈતું હતું? નોર્વે અલગ થઈ ગયું **તે પછી** નોર્વેના વર્ગજાગ્રત કામદારોએ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રજાસત્તાકની તરફેણમાં મત આપ્યો હોય *, અને અમુક સમાજવાદીઓએ જો એથી ઊલટો મત આપ્યો હોય તો તેથી એ જ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે યુરોપિયન સમાજવાદી આંદોલનમાં ક્યારેક ક્યારેક કેટલો મૂર્ખતાપૂર્ણ અને કૂપમંડૂકતામય તકવાદ ઘર કરી જતો હોય છે. આ બાબતમાં બે અભિપ્રાયો હોઈ શકે જ નહિ, અને અમે તેનો ઉલ્લેખ માત્ર એટલા માટે જ કર્યો છે કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ **મુદ્દાથી ભિન્ન** વાતો કરીને સવાલને ઢાંકી દેવાની કોશિશ કરી રહી છે. અમે એ નથી જાણતા કે નોર્વેજિયન સમાજવાદી કાર્યક્રમે નોર્વેજિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ માટે પાર્થક્યના સવાલની બાબતમાં એક ખાસ પ્રકારનું વલણ અપનાવવાનું ફરજિયાત બનાવ્યું હતું કે નહિ. અમે ધારી લઈશું કે એ ફરજિયાત નહોતું બનાવવામાં આવ્યું, નોર્વેજિયન સમાજવાદીઓએ એ સવાલને ખુલ્લો રહેવા દીધો હતો કે નોર્વેની સ્વાયત્ત સત્તા વર્ગસંઘર્ષને મુક્ત રીતે લડવાનો પૂરતો અવકાશ કેટલી હદ સુધી આપે છે, અથવા, સ્વિડિશ ઉમરાવ વર્ગ સાથેનાં નિત્યનાં ઘર્ષણો તથા ઝઘડા આર્થિક જીવનની આઝાદીને કેટલી હદ સુધી અવરોધે છે. પરંતુ એ વાતનો ઇનકાર ન થઈ શકે કે એ ઉમરાવ વર્ગનો વિરોધ કરવો અને નોર્વેજિયન કિસાન-લોકશાહીનું (તેની બધી જ કૂપમંડૂકતામય મર્યાદાઓ છતાં પણ) સમર્થન કરવું એ નોર્વેજિયન સર્વહારા વર્ગની ફરજ હતી.

અને સ્વિડિશ સર્વહારા વર્ગ? એ તો સૌ જાણે છે કે સ્વિડિશ ધર્માધિકારીઓ

---

*નોર્વે રાષ્ટ્રની બહુમતી રાજશાહીની તરફેણમાં હતી પરંતુ સર્વહારા વર્ગની ઇચ્છા પ્રજાસત્તાક સ્થાપવાની હતી એટલે સામાન્ય રૂપે નોર્વેના સર્વહારા વર્ગની સમક્ષ બે જ રસ્તા ખુલ્લા હતા: પરિસ્થિતિ પરિપક્વ હોય તો ક્રાંતિનો માર્ગ લેવો અથવા બહુમતીના નિર્ણયને આધીન થઈ જવું અને દીર્ઘકાળ પર્યંત પ્રચાર તથા આંદોલનના કાર્યમાં લાગી જવું.

દ્વારા પ્રોત્સાહિત સ્વિડિશ જમીનદારો નોર્વેની વિરુદ્ધ જંગ કરવાની હિમાયત કરતા હતા. અને નોર્વે સ્વિડન કરતાં ખૂબ નબળું હતું એટલે, તેને સ્વિડિશ આક્રમણનો અનુભવ પહેલાં જ થઈ ચૂક્યો હતો એટલે, અને સ્વિડિશ ઉમરાવ વર્ગ પોતાના દેશમાં બેહદ અસર ધરાવતો હતો એટલે, જંગની એ હિમાયતે ગંભીર ભય ઊભો કર્યો. "રાષ્ટ્રોના રાજકીય આત્મનિર્ણયનાં લવચીક સૂત્રો" વિશે "સંભાળપૂર્વક વિચાર કરવાની" અપીલો કરીને, "રાજ્યના વિઘટન"ના જોખમનાં ભયંકર ચિત્રો ચીતરીને, અને જનતાને એવી ખાતરી આપીને કે "પ્રજાકીય આઝાદી" સ્વિડિશ ઉમરાવ વર્ગના સિદ્ધાંતો જોડે સુસંગત છે, સ્વિડિશ લોકોનાં માનસોને ભ્રષ્ટ કરવાની કોશિશોમાં સ્વિડિશ કોકોશિકનોએ ઘણો સમય અને ઘણી શક્તિ ખર્ચ્યાં હશે એ વાતની આપણે ખાતરી રાખી શકીએ. જો સ્વિડિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ જમીનદારોની તથા "કોકોશિકનો"ની વિચારસરણી તથા નીતિનો સામનો કરવામાં પોતાની સમગ્ર તાકાત વડે લડયા ન હોત અને જો તેમણે રાષ્ટ્રોની સમાનતાની **ફક્ત** સામાન્ય રૂપમાં જ નહિ (એ તો કોકોશિકનો પણ માન્ય કરે છે) પરંતુ રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની પણ, નોર્વેની પાર્થક્યની આઝાદીની પણ, માગણી ન કરી હોત તો તેમણે સમાજવાદના ધ્યેય સાથે અને લોકશાહીના ધ્યેય સાથે દગાખોરી કરી હોત.

સ્વિડિશ કામદારોએ નોર્વેવાસીઓના પાર્થક્યના અધિકારને માન્ય કર્યો એ હકીકતથી નોર્વેજિયન અને સ્વિડિશ કામદારોની ગાઢ એકસંપીને, તેમના પાકા બંધુભાવી વર્ગીય ઐક્યને, **લાભ થયો** કેમ કે તેથી નોર્વેજિયન કામદારોને એ વાતની પ્રતીતિ થઈ કે સ્વિડિશ કામદારોને સ્વિડિશ રાષ્ટ્રવાદનો ચેપ નથી લાગ્યો, સ્વિડિશ કામદારો નોર્વેજિયન સર્વહારાઓ જોડેના બંધુભાવને સ્વિડિશ મૂડીદાર વર્ગ તથા ઉમરાવ વર્ગના વિશેષાધિકારોથી ઊંચે સ્થાને સ્થાપે છે. યુરોપના રાજાઓએ અને સ્વિડિશ ઉમરાવ વર્ગે નોર્વેની ઉપર લાદેલાં બંધનોના વિસર્જને નોર્વેજિયન અને સ્વિડિશ કામદારો વચ્ચેના સંબંધોને વધારે મજબૂત બનાવ્યા. સ્વિડિશ કામદારોએ સાબિત કરી બતાવ્યું કે મૂડીદાર વર્ગના **બધા** પલટાતા રંગો છતાં—તદ્દન સંભવિત છે કે મૂડીવાદી સંબંધો સ્વિડનવાસીઓ માટે નોર્વેજિયનોને ફરી એક વાર બળજબરીથી ગુલામ બનાવી દેવાનું શક્ય બનાવે—સ્વિડિશ અને નોર્વેજિયન બન્ને મૂડીદાર વર્ગની વિરુદ્ધની લડતમાં બન્ને દેશોના કામદારોની પૂર્ણ સમાનતા તથા વર્ગીય ઐક્યને તેઓ જાળવી રાખી શકશે તથા તેનું રક્ષણ કરી શકશે.

પ્રસંગાનુરૂપ ઉલ્લેખ કરીએ કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ સાથેના અમારા મતભેદોનો પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદની વિરુદ્ધ "ઉપયોગ" કરવાના 'ફ્રાકિ' દ્વારા ક્યારેક ક્યારેક કરવામાં આવતા પ્રયત્નો કેટલા બિનપાયાદાર અને પોકળ પણ છે એ વાતને આ હકીકત જાહેર કરી દે છે. 'ફ્રાકિ' સર્વહારા પાર્ટી નથી, એ સમાજવાદી પાર્ટી પણ નથી, પરંતુ નિમ્ન-મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદી પાર્ટી છે, અમુક રીતે પોલિશ સામાજિક-ક્રાંતિકારીઓ જેવી પાર્ટી છે. રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ અને એ પાર્ટી વચ્ચે એકતાનો સવાલ કદી ઊભો થયો જ નથી કે કદી ઊભો થઈ શકે પણ નહિ. એથી ઊલટું, પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓની જોડે સ્થપાયેલ ગાઢ સંબંધો તથા એકતાની બાબતમાં એક પણ રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીએ "અફસોસની લાગણી" કદી અનુભવી નથી. જે દેશ રાષ્ટ્રવાદી આકાંક્ષાઓ અને આવેગોથી તદ્દન છલકાય છે એવા પોલૅંડમાં એક ખરેખર માર્ક્સવાદી, ખરેખર સર્વહારા, પાર્ટીનું પહેલી જ વાર સર્જન કરીને પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓએ મહાન ઐતિહાસિક સેવા કરી છે. પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓએ કરેલી સેવા મહાન એટલા માટે નથી કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે રશિયન માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દા વિશે જથ્થાબંધ નિરર્થક લવારો કર્યો છે, એ સેવા તો એવી અફસોસજનક ઘટના છતાં મહાન છે.

"આત્મનિર્ણયના અધિકાર"નો સવાલ રશિયનો માટે જેટલું મહત્ત્વ ધરાવે છે એટલું મહત્ત્વ પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ માટે બેશક નથી જ ધરાવતો. રાષ્ટ્રવાદથી અંધ બની ગયેલા પોલૅંડના નિમ્ન-મૂડીવાદી વર્ગનો સામનો કરવાના પોતાના ઉત્સાહમાં (કદાચ ક્યારેક થોડાક વધારે પડતા ઉત્સાહમાં) પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ "અતિરેક કરે" એ તદ્દન સમજી શકાય એવી વાત છે. પોલૅંડના પાર્થક્યનો વિરોધ કરવા માટે પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓને દોષિત ગણવાનો વિચાર સરખો કોઈ રશિયન માર્ક્સવાદીએ કદી કર્યો નથી. **રશિયન** માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમમાં આત્મનિર્ણયના અધિકારની માન્યતાનો સમાવેશ કરવાની જરૂરિયાતનો ઇનકાર કરવાની કોશિશ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગની જેમ એ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ પણ જ્યારે કરે છે ત્યારે જ તેઓ ભૂલ કરે છે.

વસ્તુતઃ આ તો ક્રેકોવનાં ધોરણો વડે માપવામાં આવે ત્યારે સમજી શકાય એવા સંબંધોને રશિયામાં વસતી રશિયનો સમેત બધી પ્રજાઓ અને બધાં

રાષ્ટ્રોની ઉપર લાગુ કરવાના પ્રયત્ન જેવી વાત થઈ. આનો અર્થ તો એવો થયો કે રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી નહિ, આંતરરાષ્ટ્રીય સામાજિક-લોકશાહીવાદી નહિ, પણ "પગથી તે માથા લગી પોલિશ રાષ્ટ્રવાદી" બની જવું.

કારણ એ કે આંતરરાષ્ટ્રીય સામાજિક-લોકશાહીવાદ રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારને માન્ય કરવાની તરફેણમાં છે. હવે અમે એ બાબતની છણાવટ કરીશું.

૭. લંડન આંતરરાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસનો ઠરાવ
૧૮૯૬

ઠરાવ નીચે મુજબ છે:

"આ કૉંગ્રેસ ઘોષણા કરે છે કે તે બધાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના (Selbstbestimmungsrecht) પૂર્ણ અધિકારનું સમર્થન કરે છે અને લશ્કરી, રાષ્ટ્રીય, અથવા બીજા કોઈ પ્રકારની આપખુદશાહીની ધૂંસરી હેઠળ હાલ પીડાતા પ્રત્યેક દેશના કામદારો પ્રત્યે પોતાની હમદર્દી વ્યક્ત કરે છે; એ દેશોના કામદારોને કૉંગ્રેસ આવાહન કરે છે કે તેઓ આખી દુનિયાના વર્ગજાગ્રત (Klassenbewusste—પોતાનાં વર્ગ-હિતોને સમજતા) કામદારોની હરોળોમાં સામેલ થઈ જાય અને આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડીવાદના પરાજય માટે તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સામાજિક-લોકશાહીવાદનાં લક્ષ્યોની સિદ્ધિ માટે તેમની સાથે ખભેખભા મિલાવીને જંગ ખેલે."*

અમે પહેલાં જ નિર્દેશ કરી ચૂક્યા છીએ તેમ સજ્જનો સેમ્કોવ્સ્કી, લીબમાન અને યુર્કેવિચ જેવા આપણા તકવાદીઓ આ ઠરાવ વિશે તદ્દન અજાણ

---

* લંડન કૉંગ્રેસનો સત્તાવાર જર્મન અહેવાલ જુઓ: «*Verhandlungen und Beschlüsse des internationalen sozialistischen Arbeiter-und Gewerkschafts-Kongresses zu London, vom 27 Juli bis 1. August 1896*», Berlin, 1896, S. 18 ('૧૮૯૬ના જુલાઈની ૨૭મી તારીખથી ઑગસ્ટની પહેલી તારીખ સુધી લંડનમાં ભરાયેલી સમાજવાદી મજૂર પાર્ટીઓ તથા ટ્રેડ યુનિયનોની કૉંગ્રેસની કાર્યનોંધો તથા તેના નિર્ણયો', બર્લિન, ૧૮૯૬, પૃષ્ઠ ૧૮.—અનુવાદક). આંતરરાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસોના નિર્ણયોનો સમાવેશ કરતી એક રશિયન પુસ્તિકા પ્રકાશિત થઈ છે જેમાં "આત્મનિર્ણય" શબ્દનું ખોટું ભાષાંતર કરીને તેનો "સ્વાયત્તતા" તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

છે. પણ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ તેને વિશે વાકેફ છે અને આખો ઠરાવ ટાંકે છે. ઠરાવમાં એ જ શબ્દનો, "આત્મનિર્ણય" શબ્દનો, પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે જે અમારા કાર્યક્રમમાં પણ વપરાયો છે.

પોતાના "મૌલિક" સિદ્ધાંતના માર્ગમાં પડેલા આ અવરોધને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ કેવી રીતે દૂર કરે છે?

અરે, રીત તો તદ્દન સાદી છે... પૂરો ભાર ઠરાવના બીજા ભાગ ઉપર છે... તેના ઘોષણાત્મક લક્ષણ... પ્રત્યે કોઈ નિર્દેશ કરે તો ફક્ત ગેરસમજણના આધારે જ કરે!!

આપણી લેખિકાની લાચારી અને મૂંઝવણ ખરેખર વિસ્મયજનક છે. સાધારણ રીતે ફક્ત તકવાદીઓ જ એવી દલીલ કરતા હોય છે કે કાર્યક્રમના સુસંગત લોકશાહીવાદી અને સમાજવાદી મુદ્દાઓ તો ફક્ત જાહેરાતો જ હોય છે, અને તેઓ એ મુદ્દાઓની ચર્ચાને કાયરતાથી ટાળતા હોય છે. રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ આ વખતે સેમ્કોવ્સ્કી, લીબમાન, અને યુર્કેવિચ સજ્જનોના નિંદાપાત્ર સંગાથમાં છે તે સાવ અકારણ તો નથી જ. ઉપરોક્ત ઠરાવને પોતે સાચો ગણે છે કે ભૂલભરેલો ગણે છે એ વાત ખુલ્લી રીતે જણાવવાની હિંમત રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ નથી કરતી. ઠરાવનો બીજો ભાગ વાંચવાનું શરૂ કરે ત્યાં સુધીમાં તેનો પહેલો ભાગ તો ભૂલી પણ ગયો હોય અથવા લંડન કોંગ્રેસ ભરાઈ **તે પહેલાં** સમાજવાદી અખબારોમાં ચાલેલી ચર્ચા વિશે જેણે કદી સાંભળ્યું જ ન હોય એવા બેધ્યાન કે અધૂરી માહિતી ધરાવતા વાચકની ઉપર જાણે આધાર રાખતી હોય એ રીતે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ આમતેમ ફાંફાં મારે છે અને મુદ્દાઓને મચડી નાખે છે.

પરંતુ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ એમ ધારતી હોય કે સિદ્ધાંતના આવા મહત્ત્વના સવાલ વિશેના ઇન્ટરનેશનલના ઠરાવને તે એ ઠરાવનું આલોચનાત્મક પૃથક્કરણ કરવાનો ડોળ પણ કર્યા વગર રશિયાના વર્ગજાગ્રત કામદારોની નજર સામે પગ તળે કચરી નાખી શકશે તો તે બહુ મોટી થાપ ખાય છે.

લંડન કોંગ્રેસ ભરાઈ તે પહેલાં મુખ્યત્વે જર્મન માર્ક્સવાદીઓના મુખપત્ર «*Die Neue Zeit*»માં ચાલેલી ચર્ચાઓ દરમિયાન રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનો દૃષ્ટિકોણ પણ વ્યક્ત થયો હતો અને **ઇન્ટરનેશનલે એ દૃષ્ટિકોણનો વસ્તુતઃ અસ્વીકાર કર્યો હતો!** બાબતનું હાર્દ એ છે અને રશિયન વાચકે તેને ખાસ રૂપે ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ.

ચર્ચાએ પોલૅંડની સ્વાધીનતાના સવાલ તરફ વળાંક લીધો. ત્રણ દૃષ્ટિકોણો આગળ ધરવામાં આવ્યા હતા:

૧) 'ફ્રાકિ'નો દૃષ્ટિકોણ, જેની રજૂઆત હેક્કરે કરી. એ લોકો ઇચ્છતા હતા કે ઇન્ટરનેશનલ **પોતાના** કાર્યક્રમમાં પોલૅંડની સ્વાધીનતાની માગણીનો સમાવેશ કરે. એ દરખાસ્તનો સ્વીકાર ન થયો. ઇન્ટરનેશનલમાં એ દૃષ્ટિકોણનો પરાજય થયો.

૨) રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનો દૃષ્ટિકોણ, અર્થાત્ પોલિશ સમાજવાદીઓએ પોલૅંડની સ્વાધીનતાની માગણી ન જ કરવી જોઈએ એવો દૃષ્ટિકોણ. આ દૃષ્ટિકોણ રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની ઘોષણાને તદ્દન બકાત રાખતો હતો. આ દૃષ્ટિકોણનો પણ ઇન્ટરનેશનલમાં એવી જ રીતે પરાજય થયો.

૩) રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનો વિરોધ કરતાં અને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનો ભૌતિકવાદ અત્યંત "એક-પક્ષીય" છે એમ સાબિત કરતાં કાઉત્સ્કીએ એ વખતે જેનું સર્વાંગી વિવરણ કરેલું એ દૃષ્ટિકોણ. કાઉત્સ્કીએ કહ્યું કે આ દૃષ્ટિકોણ અનુસાર વર્તમાન સમયે ઇન્ટરનેશનલ પોલૅંડની સ્વાધીનતાને પોતાના કાર્યક્રમનો મુદ્દો ન બનાવી શકે, પરંતુ એવી માગણી આગળ ધરવાનો પોલિશ સમાજવાદીઓને પૂરો અધિકાર છે. જ્યાં રાષ્ટ્રીય ઉત્પીડન અસ્તિત્વમાં હોય એવી પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતાનાં કર્ત્તવ્યોને અવગણવાં એ સમાજવાદીઓની દૃષ્ટિએ તદ્દન ભૂલભરેલું છે.

ઇન્ટરનેશનલનો ઠરાવ આ દૃષ્ટિકોણના અધિકતમ આવશ્યક અને મૂળભૂત નિરૂપણોનું પુનરાવર્તન કરે છે: એક તરફ બધાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના પૂર્ણ અધિકારનો તદ્દન સીધો અને અસંદિગ્ધ સ્વીકાર; બીજી તરફ પોતાના વર્ગસંઘર્ષમાં **આંતરરાષ્ટ્રીય** એકતા સ્થાપવાની કામદારોને એટલી જ અસંદિગ્ધ અપીલ.

અમે માનીએ છીએ કે આ ઠરાવ તદ્દન સાચો ઠરાવ છે, અને તેના બન્ને ભાગોને એકસાથે લઈને તેને એક અવિભાજ્ય સમગ્રતા તરીકે જોવામાં આવે તો વીસમી સદીની શરૂઆતમાં પૂર્વ યુરોપ અને એશિયાના દેશો માટે બરાબર આ જ ઠરાવ એવો છે કે જે રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં સર્વહારા વર્ગીય નીતિનું એકમાત્ર સાચું માર્ગદર્શન આપે છે.

હવે આપણે ઉપરોક્ત ત્રણ દૃષ્ટિકોણોની થોડીઘણી અધિકતર વિગતમાં છણાવટ કરીએ.

સમગ્ર પશ્ચિમ યુરોપીય લોકશાહીવાદીઓ અને તેનાથીયે વધારે પ્રમાણમાં સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ પોલૅંડની સ્વાધીનતાની માગણીનું સમર્થન કરવા ફરજથી બંધાયેલા છે એવો અભિપ્રાય કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એંગેલ્સ ધરાવતા હતા એ તો જાણીતી વાત છે. ઓગણીસમી સદીના પાંચમા અને સાતમા દાયકાના સમય માટે, ઓસ્ટ્રિયા અને જર્મનીની મૂડીવાદી ક્રાંતિઓના સમય માટે, અને રશિયાના "કિસાન-સુધારા"[27]ના સમય માટે, આ દૃષ્ટિકોણ તદ્દન સાચો હતો અને સુસંગત રીતે લોકશાહીવાદી તથા સર્વહારા વર્ગીય હોય એવો એક જ દૃષ્ટિકોણ હતો. જ્યાં સુધી રશિયામાં અને મોટા ભાગના સ્લાવ દેશોમાં આમ જનતા તંદ્રાવસ્થામાં હતી, જ્યાં સુધી એ દેશોમાં સ્વતંત્ર જનતાવ્યાપી લોકશાહીવાદી આંદોલનો **અસ્તિત્વમાં જ નહોતાં**, ત્યાં સુધી પોલૅંડના **ઉમરાવ વર્ગનું** મુક્તિ-આંદોલન ફક્ત અખિલ રશિયન લોકશાહીવાદના દૃષ્ટિકોણથી જ નહિ, ફક્ત અખિલ સ્લાવ લોકશાહીવાદના દૃષ્ટિકોણથી જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર યુરોપિયન લોકશાહીવાદના દૃષ્ટિકોણથી અત્યધિક તથા પરમ મહત્ત્વ ધરાવતું હતું.*

માર્ક્સનું આ દૃષ્ટિબિંદુ ઓગણીસમી સદીના પાંચમા, છઠ્ઠા, અને સાતમા દાયકા માટે અથવા ત્રીજા ચતુર્થાંશ માટે તદ્દન સાચું હતું એ ખરું, પરંતુ વીસમી સદીમાં એ સાચું મટી ગયું છે. મોટા ભાગના સ્લાવ દેશોમાં, સ્લાવ દેશોમાં

---

*૧૮૬૩ના પોલિશ ઉમરાવ-બંડખોરના ધોરણની યાને પોલિશ આંદોલનના મહત્ત્વનું મૂલ્યાંકન કેવી રીતે કરવું તેનું (માર્ક્સની જેમ) જ્ઞાન ધરાવતા અખિલ રશિયન લોકશાહીવાદી-ક્રાંતિકારી ચેર્નિશેવ્સ્કીના ધોરણની તુલના ત્યાર પછી ઘણા સમયના અંતરે થઈ ગયેલા ઉક્રાઈનિયન નિમ્ન-મૂડીવાદી દ્રાગોમાનોવના ધોરણની સાથે કરવામાં આવે તો તે ઐતિહાસિક સંશોધનનું ખૂબ રોચક કામ બને. પોલિશ સામંતો પ્રત્યેની પોતાની વાજબી ધૃણાને કારણે એ સામંતોના અખિલ રશિયન લોકશાહી માટેના સંઘર્ષના મહત્ત્વને ન સમજી શકે એટલી હદે અજ્ઞાની, ઊંઘણશી, અને છાણના પોતાના ઢગલા જોડે સજ્જડ જકડાયેલા કિસાનના દૃષ્ટિકોણને દ્રાગોમાનોવે વ્યક્ત કર્યો હતો. (જુઓ — દ્રાગોમાનોવ: «*Historical Poland and Great-Russian Democracy*»). એ સમય સુધીમાં રાષ્ટ્રીય લિબરલ બની ગયેલા મિ.પી.બી. સ્ત્રૂવેએ ત્યાર બાદ દ્રાગોમાનોવની ઉપર જે હેતભર્યાં ચુંબનો વરસાવ્યાં તેને માટે દ્રાગોમાનોવે પૂરેપૂરી સુયોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

અધિકતમ પછાત એવા રશિયામાં પણ, સ્વતંત્ર લોકશાહીવાદી આંદોલનો અને સ્વતંત્ર સર્વહારા વર્ગીય આંદોલન સુદ્ધાં ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યાં છે. ઉમરાવશાહીનું પોલેંડ અદૃશ્ય થઈ ગયું છે અને તેણે મૂડીવાદી પોલેંડ માટે સ્થાન ખાલી કરી આપ્યું છે. એવી પરિસ્થિતિમાં પોલેંડ પોતાના **અપવાદ રૂપ** ક્રાંતિકારી મહત્ત્વથી વંચિત થઈ ગયા વગર રહે જ નહિ.

"જુદા જ યુગ" માં માર્ક્સે ધારણ કરેલા દૃષ્ટિકોણને સદાકાળ માટે "પાકો" કરી દેવાનો પી. પી. એસ. ('પોલિશ સમાજવાદી પાર્ટી', વર્તમાન સમયે 'ફ્રાકિ') દ્વારા ૧૮૯૬માં કરવામાં આવેલો પ્રયત્ન માર્ક્સવાદની **ભાવના**ની વિરુદ્ધ માર્ક્સવાદના **શબ્દો**નો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન હતો. એટલે પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓએ જ્યારે પોલિશ નિમ્ન-મૂડીવાદી વર્ગના ઘોર રાષ્ટ્રવાદની ઉપર પ્રહારો કર્યા અને એ વાત પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું કે પોલિશ કામદારો માટે રાષ્ટ્રીય સવાલ ગૌણ મહત્ત્વ ધરાવે છે, જ્યારે તેમણે પોલેંડમાં પહેલી જ વાર શુદ્ધ સર્વહારા પાર્ટીનું સર્જન કર્યું અને અત્યંત મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત ઘોષિત કર્યો કે પોલિશ અને રશિયન કામદારોએ પોતાના વર્ગસંઘર્ષમાં ગાઢતમ મિત્રતા જાળવવી જોઈએ, ત્યારે તેમણે તદ્દન સાચું ધોરણ અપનાવ્યું હતું.

પરંતુ એનો અર્થ શું એવો હતો ખરો કે વીસમી સદીના પ્રારંભમાં પૂર્વ યુરોપ તથા એશિયાની બાબતમાં રાષ્ટ્રોના રાજકીય આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને અથવા પાર્થક્યના અધિકારને ઈન્ટરનેશનલ અનાવશ્યક ગણી શકે? એ તો બેહૂદગીની આખરી હદ થઈ હોત અને (સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ) એમ કબૂલ કરી લેવા સમાન હોત કે તુર્કી, રશિયન, અને ચીની રાજ્યોની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી પુનર્ઘટના પરિસમાપ્ત થઈ ચૂકી છે, એ તો આપખુદશાહી પ્રત્યે (અમલમાં) તકવાદી ધોરણ અપનાવવા સમાન હોત.

ના. પૂર્વ યુરોપ અને એશિયામાં શરૂ થઈ ચૂકેલી મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિઓના યુગમાં, રાષ્ટ્રીય આંદોલનોના ઉદ્‌ભવના અને જોર પકડવાના યુગમાં, સ્વતંત્ર સર્વહારા વર્ગીય પાર્ટીઓની સ્થાપનાના યુગમાં, રાષ્ટ્રીય નીતિના સંબંધમાં એ પાર્ટીઓનું કર્ત્તવ્ય દ્વિવિધ હોવું જોઈએ: બધાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારને માન્યતા આપવી કેમ કે મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી પુનર્ઘટના હજુ સુધી પરિસમાપ્ત નથી થઈ અને કામદાર વર્ગનો લોકશાહીવાદ રાષ્ટ્રોના અધિકારોની સમાનતા કાજે લિબરલ કોકોશિકન ઢબે નહિ પણ સુસંગત રીતે, ગંભીરતાથી, અને ખરા હૃદયથી લડી રહ્યો છે; અને, કોઈ અમુક રાજ્યના

ઈતિહાસની સમગ્ર ચડતીપડતી દરમિયાન તેમ જ મૂડીદાર વર્ગને હાથે નવેસરથી નિર્ધારિત થયેલી અલગ અલગ રાજ્યોની સીમાઓની પરવા કર્યા વગર, વર્ગસંઘર્ષમાં તેનાં બધાં જ રાષ્ટ્રોના સર્વહારાઓની ગાઢતમ તથા અતૂટ મિત્રતા જાળવી રાખવી.

ઈન્ટરનેશનલનો ૧૮૯૬નો ઠરાવ સર્વહારા વર્ગના ચોક્કસ એ જ દ્વિવિધ કર્ત્તવ્યનું નિરૂપણ કરે છે. અને ૧૯૧૩[28]ના ઉનાળામાં ભરાયેલા રશિયન માર્ક્સવાદીઓના સંમેલને અપનાવેલા ઠરાવનું સારતત્ત્વ, તેનો આધારરૂપ સિદ્ધાંત, પણ એ જ છે. કેટલાક લોકો એ હકીકતમાં "આંતરવિરોધ" જોતા હોવાનો દાવો કરે છે કે એ ઠરાવનો આત્મનિર્ણયના અધિકારને, પાર્થક્યના અધિકારને, માન્ય કરતો ચોથો મુદ્દો રાષ્ટ્રવાદની તરફેણમાં વધારેમાં વધારે છૂટ "મૂકતો" જણાય છે (વાસ્તવમાં **બધાં જ** રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના **અધિકાર**ને માન્યતા આપવાનો અર્થ છે વધારેમાં વધારે **લોકશાહીવાદ** અને ઓછામાં ઓછો રાષ્ટ્રવાદ), જ્યારે પાંચમો મુદ્દો કોઈ પણ રાષ્ટ્રના મૂડીદાર વર્ગનાં રાષ્ટ્રવાદી સૂત્રોની વિરુદ્ધ કામદારોને ચેતવણી આપે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે એકતાબદ્ધ થયેલી સર્વહારા વર્ગીય સંસ્થાઓમાં બધાં રાષ્ટ્રોના કામદારોની એકતા અને એકરૂપતાની માગણી કરે છે. પરંતુ એ "આંતરવિરોધ" તો કેવળ એવાં અત્યંત છીછરાં માનસોને જ દેખાય છે કે જે દાખલા તરીકે એટલું પણ ન સમજી શકતા હોય કે નોર્વેની અલગ થઈ જવાની અને સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરવાની આઝાદીનું સ્વિડિશ કામદારોએ જ્યારે સમર્થન કર્યું ત્યારે સ્વિડિશ અને નોર્વેજિયન સર્વહારા વર્ગની એકતા તથા તેમના વર્ગીય ઐક્યને કેવી રીતે **લાભ થયો**.

૮. તરંગી કાર્લ માર્ક્સ અને
વ્યાવહારિક રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ

પોલૅંડની સ્વાધીનતાને એક "તરંગ" જાહેર કરીને અને એની એ વાતને કંટાળો ઊપજે ત્યાં સુધી રટયા કરીને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ વ્યંગપૂર્વક કહે છે: તો પછી આયર્લૅંડની સ્વાધીનતાની માગણી પણ ઉઠાવો ને?

એમ લાગે છે કે આયર્લૅંડની સ્વાધીનતાના સવાલની બાબતમાં કાર્લ માર્ક્સના વલણથી "વ્યાવહારિક" રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ અજાણ છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાની **નક્કર** માગણીનું તકવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી નહિ પણ યથાર્થ માર્ક્સવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી કેવી રીતે પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે એ બતાવવા માટે આ બાબતની છણાવટ ઉપયોગી છે.

માર્ક્સે પોતે જ કહ્યું છે તેમ, પોતાના પરિચિત સમાજવાદીઓની બુદ્ધિશક્તિ તથા પ્રતીતિઓની દૃઢતા[29] કસી જોવા માટે માર્ક્સે તેમના "દાંત ચકાસી જોવાનો" દસ્તૂર બનાવ્યો હતો. લોપાતિનનો પરિચય થયા પછી ૧૮૭૦ના જુલાઈની પાંચમી તારીખે માર્ક્સે ઍંગેલ્સને પત્ર લખ્યો અને તેમાં તેમણે એ યુવાન રશિયન સમાજવાદી વિશે ખૂબ પ્રશંસાત્મક અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો પણ સાથે સાથે આ શબ્દો પણ ઉમેર્યા:

"...**પોલૅંડ** તેનું નબળું પાસું છે. એ મુદ્દાની બાબતમાં તે બરાબર એવી જ રીતે વાત કરે છે જેવી રીતે કોઈ અંગ્રેજ—અથવા એમ કહીએ કે પુરાણી ઢબનો કોઈ અંગ્રેજ ચાર્ટિસ્ટ—આયર્લૅંડ વિશે વાત કરે."

ઉત્પીડક રાષ્ટ્રના કોઈ સમાજવાદીને માર્ક્સ ઉત્પીડિત રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના તેના વલણ વિશે સવાલ કરે છે અને તરત જ એ ખામી જાહેર કરી દે છે કે જે બધાં સત્તાધારી રાષ્ટ્રોના (બ્રિટિશ અને રશિયન) સમાજવાદીઓમાં **સર્વસામાન્ય** છે: પદદલિત રાષ્ટ્રો પ્રત્યેની પોતાની સમાજવાદી ફરજોને સમજવાની નિષ્ફળતા,

"પ્રબળ રાજ્યો"ના મૂડીદાર વર્ગ પાસેથી ગ્રહણ કરેલા પૂર્વગ્રહોનો તેમના દ્વારા પડાતો પડઘો.

આયર્લૅન્ડ વિશે માર્ક્સની સ્પષ્ટ ઘોષણાઓ ઉપર પહોંચતાં પહેલાં અમારે એ વાત પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવું જ જોઈએ કે સામાન્ય રૂપે રાષ્ટ્રીય સવાલ પ્રત્યે માર્ક્સ અને એંગેલ્સનું વલણ ચીવટભરી રીતે આલોચનાત્મક હતું અને તેના ઐતિહાસિક રીતે સાપેક્ષ મહત્ત્વને તેઓ સ્વીકારતા હતા. એ અનુસાર, ૧૮૫૧ના મે માસની ૨૩મી તારીખે એંગેલ્સે માર્ક્સને લખ્યું કે ઇતિહાસનો અભ્યાસ મને પોલૅન્ડ વિશે નિરાશાજનક નિષ્કર્ષો તરફ લઈ જાય છે, પોલૅન્ડનું મહત્ત્વ અસ્થાયી છે—રશિયામાં કૃષિ-ક્રાંતિ ન થાય ત્યાં સુધી જ છે. ઇતિહાસમાં પોલૅન્ડવાસીઓની ભૂમિકા "બહાદુરીભરી બેવકૂફી"ની રહી છે. "અને એવા એક પણ દાખલા પ્રત્યે નિર્દેશ કરી શકાય એમ નથી કે જેમાં પોલૅન્ડે સફળતાપૂર્વક પ્રગતિનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું હોય, પછી ભલે ફક્ત રશિયાના સંબંધમાં જ, અથવા ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતું કંઈ પણ કર્યું હોય. સભ્યતાનાં, શિક્ષણનાં, ઉદ્યોગનાં, અને મૂડીવાદી વર્ગનાં તત્ત્વો "પ્રમાદી છેલબટાઉ જેવી પ્રકૃતિ ધરાવતા પોલૅન્ડવાસીઓ" કરતાં રશિયામાં વધારે છે. "સેંટ પિટર્સબર્ગ, મોસ્કો, અને ઓદેસ્સાની સરખામણીમાં વૉર્સો અને ક્રેકોવની શું વિસાત છે!" પોલિશ ઉમરાવ વર્ગના બળવાની સફળતામાં એંગેલ્સને મુદ્દલ શ્રદ્ધા નહોતી.

પરંતુ અદ્‌ભુત પ્રતિભા અને વેધક સૂઝથી છલકાતા આ વિચારોએ બાર વર્ષ પછી જ્યારે રશિયા હજુ તંદ્રામાં પડ્યું હતું અને પોલૅન્ડ ખળભળી રહ્યું હતું ત્યારે માર્ક્સ અને એંગેલ્સને પોલિશ આંદોલન પ્રત્યે અત્યંત ઊંડી અને પ્રબળ હમદર્દી વ્યક્ત કરતાં રોક્યા નહિ.

૧૮૬૪માં ઇન્ટરનેશનલની ઘોષણાનો ખરડો તૈયાર કરતી વખતે માર્ક્સે એંગેલ્સને લખ્યું (૧૮૬૪ના નવેંબરની ચોથી તારીખે) કે મારે માઝ્ઝીનીના રાષ્ટ્રવાદનો સામનો કરવો પડ્યો, અને તેમણે આગળ ઉમેર્યું: "ઘોષણામાં જ્યાં જ્યાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ આવ્યું છે ત્યાં ત્યાં મેં પ્રજાઓનો નહિ પણ દેશોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રોનો નહિ પણ રશિયાનો વાંક કાઢ્યો છે." "મજૂરોના સવાલ"ની સરખામણીમાં રાષ્ટ્રીય સવાલના ઊતરતા સ્થાન વિશે માર્ક્સના મનમાં મુદ્દલ શંકા નહોતી. પરંતુ પૃથ્વીથી સ્વર્ગ જેટલું

દૂર છે એટલો જ દૂર એમનો સિદ્ધાંત રાષ્ટ્રીય સવાલને અવગણવાના ધોરણથી છે.

૧૮૬૬નું વર્ષ આવે છે અને માર્ક્સ એંગેલ્સને પેરિસની "પ્રુધોંવાદી ટોળકી" વિશે લખે છે કે તે "પ્રજાઓને વિસંગતિ ગણાવે છે અને બિસ્માર્ક તથા ગેરિબાલ્ડી ઉપર પ્રહારો કરે છે. અંધરાષ્ટ્રવાદની વિરુદ્ધ વિવાદ તરીકે તેમની કાર્યનીતિ ઉપયોગી અને સમજાવી શકાય એવી છે. પરંતુ પ્રુધોંમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ (મારા ભલા મિત્રો લફાર્ગ અને લોંગે પણ તેમાં સામેલ છે) જ્યારે એમ માનવા લાગે છે કે ફ્રાંસના સજ્જનો ગરીબી અને અજ્ઞાનને નાબૂદ કરી નાખે ત્યાં સુધી આખું યુરોપ પોતાની બેઠકના ભારે ચુપચાપ અને છાનુંમાનું બેઠું રહી શકે અને તેણે એમ બેઠું રહેવું જોઈએ... ત્યારે તેઓ હાસ્યાસ્પદ બની જાય છે." (૧૮૬૬ના જૂનની સાતમી તારીખનો પત્ર.)

૧૮૬૬ના જૂનની ૨૦મી તારીખે માર્ક્સ લખે છે: "ગઈકાલે આંતરરાષ્ટ્રીય સમિતિમાં વર્તમાન યુદ્ધ વિશે ચર્ચા થઈ... અપેક્ષા રાખી શકાઈ હોત એમ જ થયું, ચર્ચા સામાન્ય રૂપે 'રાષ્ટ્રીય સવાલ' ઉપર અને તેના પ્રત્યે આપણે કેવું વલણ અખત્યાર કરવું જોઈએ એ વિષય ઉપર પહોંચી ગઈ... 'તરુણ ફ્રાંસ'ના પ્રતિનિધિઓએ (**બિનકામદારો**) એવી જાહેરાત કરી કે બધી પ્રજાઓ અને રાષ્ટ્રો સુદ્ધાં કાલગ્રસ્ત પૂર્વગ્રહો છે. પ્રુધોંના રંગે રંગાયેલો સ્ટર્નરવાદ... ફ્રેંચ લોકો સામાજિક ક્રાંતિ માટે તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધી આખી દુનિયા વાટ જોઈને બેઠી રહે... મારા ભાષણની શરૂઆત જ્યારે મેં એમ કહીને કરી કે પ્રજાઓનો કાંટો કાઢી નાખનારા આપણા લફાર્ગ વગેરે જેવા મિત્રો આપણી સમક્ષ નવદશાંશ પ્રેક્ષકગણ ન સમજી શકે એવી 'ફ્રેંચ' ભાષામાં બોલ્યા છે ત્યારે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિઓ ખૂબ ખૂબ હસ્યા. મેં એવું સૂચન પણ કર્યું કે પ્રજાઓને નકારવાનો અર્થ લફાર્ગ તદ્દન અજાણપણે કદાચ એવો તારવતા હોય એમ લાગે છે કે બધી પ્રજાઓ આદર્શ ફ્રેંચ રાષ્ટ્રમાં વિલીન થઈ જાય."

માર્ક્સની આ બધી આલોચનાત્મક વાતોમાંથી તરી આવતો નિષ્કર્ષ સ્પષ્ટ છે: કામદાર વર્ગ રાષ્ટ્રીય સવાલને તાવીજ કદી ન જ બનાવી દઈ શકે કેમ કે મૂડીવાદનો વિકાસ **બધાં જ** રાષ્ટ્રોમાં સ્વતંત્ર જિંદગીની ભાવના જાગ્રત કરે જ એ કંઈ જરૂરી નથી. પરંતુ એક વાર શરૂ થઈ ચૂકેલાં આમ રાષ્ટ્રીય આંદોલનોની ઉપેક્ષા કરવી અને તેમાં જે કંઈ પ્રગતિશીલ હોય તેનું સમર્થન કરવાનો ઈનકાર કરવો તેનો વાસ્તવમાં અર્થ થાય છે **રાષ્ટ્રવાદી** પૂર્વગ્રહોની

દલાલી કરવી, અર્થાત્ "પોતાના જ" રાષ્ટ્રને "આદર્શ રાષ્ટ્ર" (અથવા, અમે એમ પણ ઉમેરીશું કે ફક્ત જેને એકને જ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિશેષાધિકાર હોય એવું રાષ્ટ્ર) માનવું.*

પરંતુ હવે આપણે આયર્લૅંડના સવાલ ઉપર પાછા આવીએ.

આ સવાલની બાબતમાં માર્ક્સના વિચારો તેમના પત્રોમાંથી લીધેલાં નીચેનાં અવતરણોમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થયા છે:

"ફેનિયનવાદ[30]ના સમર્થનમાં બ્રિટિશ કામદારોના આ નિદર્શનને સફળ બનાવવા માટે મેં મારાથી બનતું બધું જ કર્યું છે... ઇંગ્લૅંડથી આયર્લૅંડના પાર્થક્યને એક વખતે હું અશક્ય ગણતો હતો. પરંતુ હવે તેને હું અનિવાર્ય ગણું છું, જોકે પાર્થક્ય પછી કદાચ સમવાયતંત્ર બને ખરું." માર્ક્સે ૧૮૬૭ના નવેંબરની બીજી તારીખે એંગેલ્સને આ શબ્દો લખેલા.

એ જ વર્ષના નવેંબરની ૩૦મી તારીખના પોતાના પત્રમાં તેમણે નીચે મુજબ ઉમેરેલું:

"**અંગ્રેજ** કામદારોને આપણે શું સલાહ આપીશું? મારા અભિપ્રાય મુજબ તેમણે સંઘના વિલોપનને (ઇંગ્લૅંડ સાથેના આયર્લૅંડના સંઘના વિલોપનને, અર્થાત્, ઇંગ્લૅંડથી આયર્લૅંડના પાર્થક્યને), ટૂંકમાં, ૧૭૮૩ વાળી વાતને ફક્ત એટલા ફેરફાર સાથે પોતાના કાર્યક્રમની એક કલમ બનાવી દેવી જોઈએ કે તેને લોકશાહીવાદી અને વર્તમાન પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવે. કોઈ **અંગ્રેજ** પાર્ટીના કાર્યક્રમમાં સામેલ થઈ શકે એવું આયર્લૅંડની મુક્તિનું એ એક જ કાનૂની અને એટલે શક્ય રૂપ છે. અનુભવ આગળ જતાં એ બતાવશે જ કે એ બે દેશોની વચ્ચે શુદ્ધ રીતે અબંધારણીય સંઘ ટકી રહી શકશે કે નહિ...

"...આયર્લૅંડવાસીઓની આવશ્યકતાઓ નીચે મુજબ છે:

"૧) સ્વશાસન અને ઇંગ્લૅંડથી સ્વાધીનતા,

---

*૧૮૬૭ના જૂનની ત્રીજી તારીખનો માર્ક્સનો એંગેલ્સ ઉપરનો પત્ર પણ જુઓ: "...'ટાઇમ્સ'માં છપાયેલા પેરિસના પત્રોમાંથી પેરિસવાસીઓના પોલૅંડની તરફેણમાં અને રશિયાની વિરુદ્ધ ઉદ્‌ગારો વિશે જાણીને મારા મનમાં સાચી ખુશી ઊપજી છે... મિ. પ્રુધોં અને તેની નાનકડી મતવાદી ટોળકી કંઈ ફ્રેંચ જનતા નથી જ."

"૨) કૃષિ-ક્રાંતિ..."

આયર્લૅન્ડના સવાલને માર્ક્સ ખૂબ મહત્ત્વ આપતા હતા અને એ વિષય ઉપર તેમણે જર્મન કામદાર સંઘ સમક્ષ દોઢ દોઢ કલાક ચાલે એટલાં લાંબાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં (૧૮૬૭ના ડિસેંબરની ૧૭મી તારીખનો પત્ર).

૧૮૬૮ના નવેંબરની ૨૦મી તારીખના પત્રમાં એંગેલ્સ આયર્લૅન્ડવાસીઓ પ્રત્યે "અંગ્રેજ કામદારોમાં પ્રવર્તિત તિરસ્કાર"ની નોંધ લે છે અને લગભગ એક વર્ષ પછી (૨૪ ઑક્ટોબર, ૧૮૬૯) એ જ વિષયનો ફરી વાર ઉલ્લેખ કરતાં લખે છે:

"રશિયાથી આયર્લૅન્ડ સુધી il n'y a qu'un pas (ફક્ત એક જ કદમનું અંતર છે)... આયર્લૅન્ડનો ઇતિહાસ બતાવે છે કે બીજા રાષ્ટ્રને ગુલામ બનાવી દેનારા રાષ્ટ્ર માટે એ હકીકત કેટલી વિનાશકારી બની જાય છે. અંગ્રેજોની બધી જ અધમતાઓનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન આયર્લૅન્ડની સીમાઓની અંદર છે. મારે ક્રોમવેલિયન યુગનો અભ્યાસ કરવાનો હજુ બાકી છે, પરંતુ મને એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે જ કે આયર્લૅન્ડમાં લશ્કરી શાસનની અને ત્યાં એક નવા ઉમરાવ વર્ગને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરિયાત ઊભી ન થઈ હોત તો ઇંગ્લૅન્ડમાં પરિસ્થિતિએ જુદો જ પલટો લીધો હોત."

સાથે સાથે અમે ૧૮ ઑગસ્ટ, ૧૮૬૯ના માર્ક્સના એંગેલ્સ ઉપરના પત્રનો ઉલ્લેખ પણ કરી લઈશું:

"પોઝનાનમાં પોલિશ કામદારોએ પોતાની હડતાલનો બર્લિનના સાથીઓની સહાય વડે વિજયી અંત આણ્યો છે. 'શ્રી મૂડી'ની વિરુદ્ધનો આ સંઘર્ષ—હડતાલ જેવા ગૌણ રૂપમાં પણ—રાષ્ટ્રીય પૂર્વગ્રહોથી છુટકારો મેળવવાની મૂડીવાદી સજ્જનોનાં શાંતિ સંબંધી જોશીલાં ભાષણોની રીત કરતાં વધારે ગંભીર રીત છે."

આયર્લૅન્ડના સવાલની બાબતમાં માર્ક્સે ઇન્ટરનેશનલમાં અનુસરેલી નીતિ નીચેની બાબત ઉપરથી જોઈ શકાશે:

૧૮૬૯ના નવેંબરની ૧૮મી તારીખે માર્ક્સે એંગેલ્સને લખ્યું કે આયર્લૅન્ડવાસીઓની કેદમુક્તિ પ્રત્યે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના વલણના સવાલ વિશે ઇન્ટરનેશનલની સમિતિમાં હું સવા કલાક સુધી બોલ્યો અને મેં નીચે મુજબનો ઠરાવ રજૂ કર્યો:

"નિર્ણય લેવામાં આવે છે કે

"આયર્લેંડના કેદી દેશભક્તોની મુક્તિની આયર્લેંડવાસીઓની માગણીના જવાબમાં મિ. ગ્લેડસ્ટન આઈરિશ રાષ્ટ્રનું જાણી જોઈને અપમાન કરે છે;

"રાજકીય કેદીઓની મુક્તિની બાબતની જોડે તેમણે એવી શરતો વળગાડી દીધી છે કે જે કુશાસનના શિકાર બનેલા લોકોને તથા એ લોકોની આખી પ્રજાને એક સરખી રીતે અપમાનિત કરે છે;

"અમેરિકન ગુલામમાલિકોના બળવાની પોતાના જવાબદારીભર્યા સ્થાનેથી સામે ચાલીને જાહેર રીતે તથા ઉત્સાહપૂર્વક વાહ વાહ પોકાર્યા પછી હવે તે આઈરિશ પ્રજાને મૂંગે મોઢે આજ્ઞાપાલનનો ઉપદેશ આપવા આગળ આવ્યા છે;

"આયર્લેંડવાસીઓની કેદમુક્તિના સંબંધમાં તેમની આખી કાર્યવિધિ એ જ **'વિજયકૂચની નીતિ'**ની સાચી અને અસલ પેદાશ છે કે જેની આકરી નિંદા કરીને જ મિ.ગ્લેડસ્ટને પોતાના ટોરી હરીફોને સરકારી સ્થાનો ઉપરથી હઠાવ્યા હતા;

"આયર્લેંડની જનતા પોતાના કેદમુક્તિના આંદોલનને જે જોશીલી, દૃઢ, અને ઉચ્ચ ભાવનાશીલ રીતે ચલાવી રહી છે તેને વિશે 'ઈન્ટરનેશનલ વર્કિંગમેન્સ એસોસિયેશન'ની જનરલ કાઉન્સિલ પોતાની પ્રશંસા વ્યક્ત કરે છે;

"આ ઠરાવો 'ઈન્ટરનેશનલ વર્કિંગમેન્સ એસોસિયેશન'ની બધી શાખાઓ તથા યુરોપ અને અમેરિકામાં તેની સાથે સંકળાયેલી કામગારોની બધી સંસ્થાઓને મોકલવામાં આવે."

૧૮૬૯ના ડિસેંબરની દસમી તારીખે માર્ક્સે લખ્યું કે આયર્લેંડના સવાલ વિશે ઈન્ટરનેશનલની સમિતિમાં રજૂ કરવાનો મારો અહેવાલ નિમ્નલિખિત રૂપરેખાના આધારે ઘડવામાં આવશે:

"...આયર્લેંડની સાથે 'આંતરરાષ્ટ્રીય' અને 'માનવોચિત' ન્યાયની—ઈન્ટરનેશનલ સમિતિમાં એ તો સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકૃત જ ગણાય—બધી વાતોથી તદ્દન ભિન્ન બાબત એ છે કે **આયર્લેંડ સાથેના વર્તમાન જોડાણથી છુટકારો મેળવવો એ અંગ્રેજ કામદાર વર્ગના સીધા અને પૂરેપૂરા હિતમાં છે.** આ મારી તદ્દન દૃઢ પ્રતીતિ છે અને તેનાં કારણોમાંનાં અમુક હું ખુદ અંગ્રેજ કામદારોને જ જણાવી શકું એમ નથી. ઘણા વખત સુધી હું એમ માનતો હતો કે આયર્લેંડની સત્તાને અંગ્રેજ કામદાર વર્ગના ઉત્થાન દ્વારા ઉથલાવી પાડવાનું શક્ય બનશે. «*The New york Daily Tribune*»[31]માં (એક અમેરિકન અખબાર જેમાં માર્ક્સે લાંબા વખત સુધી લેખો લખ્યા હતા) મેં હંમેશાં એ જ દૃષ્ટિબિંદુ વ્યક્ત કર્યું છે. વધારે ઊંડા અભ્યાસે મને એથી ઊલટી પ્રતીતિ કરાવી

છે. આયર્લૅન્ડથી છુટકારો નહિ મેળવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ કામદાર વર્ગ કદી **કશું જ સિદ્ધ કરી શકશે નહિ**... ઈંગ્લૅન્ડમાં અંગ્રેજ પ્રત્યાઘાતનાં મૂળિયાં આયર્લૅન્ડને ગુલામીમાં જકડવાના કાર્યમાં છે." (શબ્દો પર ભાર માર્ક્સે પોતે જ મૂકેલો છે.)

આયર્લૅન્ડના સવાલ અંગેની માર્ક્સની નીતિ હવે વાચકોનાં મનમાં સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હશે.

"તરંગી" માર્ક્સ એટલા "અવ્યાવહારિક" હતા કે તેમણે આયર્લૅન્ડના પાર્થક્યનું સમર્થન કર્યું હતું, પરંતુ એ વાત અરધી સદી પછી પણ હજુ અમલમાં આવી નથી.

માર્ક્સની નીતિ શેમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, અને એ શું ભૂલભરેલી નહોતી?

પહેલાં માર્ક્સે એમ માન્યું કે આયર્લૅન્ડની મુક્તિ ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રીય આંદોલન દ્વારા નહિ થાય પરંતુ ઉત્પીડક રાષ્ટ્રના કામદાર વર્ગીય આંદોલન દ્વારા થશે. માત્ર કામદાર વર્ગનો વિજય જ બધી પ્રજાઓને મુક્ત કરાવી શકે એ વાત માર્ક્સ જાણતા હતા એટલે તેમણે રાષ્ટ્રીય આંદોલનને નિરપેક્ષ મહત્ત્વ ન આપ્યું. ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોનાં મૂડીવાદી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનો અને ઉત્પીડક રાષ્ટ્રના સર્વહારા વર્ગના મુક્તિ-આંદોલન વચ્ચેના શક્ય પારસ્પરિક સંબંધોનું અગાઉથી મૂલ્યાંકન કરવાનું અશક્ય છે (એ જ સમસ્યા છે કે જેને કારણે રાષ્ટ્રીય સવાલ રશિયામાં આજે આટલો મુશ્કેલ બની ગયો છે).

પરંતુ થયું એમ કે અંગ્રેજ કામદાર વર્ગ સારી પેઠે લાંબા ગાળા માટે લિબરલોની અસર તળે આવી ગયો, લિબરલોનું પૂંછડું બની ગયો, અને લિબરલ મજૂર નીતિ અપનાવીને તેણે પોતાને નમાલો બનાવી દીધો. આયર્લૅન્ડમાં મૂડીવાદી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન વધારે મજબૂત બન્યું અને તેણે ક્રાંતિકારી રૂપો ધારણ કર્યાં. માર્ક્સે પોતાના ખયાલો વિશે ફરી વાર વિચાર કર્યો અને તેને સુધારી લીધા. "બીજા રાષ્ટ્રને ગુલામ બનાવી દેનારા રાષ્ટ્ર માટે એ હકીકત કેટલી વિનાશકારી બની જાય છે." આયર્લૅન્ડ અંગ્રેજ ધૂંસરીથી આઝાદ ન થાય ત્યાં સુધી અંગ્રેજ કામદાર વર્ગ કદી આઝાદ નહિ થાય. આયર્લૅન્ડની ગુલામી દ્વારા ઈંગ્લૅન્ડમાં પ્રત્યાઘાત મજબૂત બને છે અને અધિક ખીલે છે (સંખ્યાબંધ રાષ્ટ્રોની ગુલામી દ્વારા રશિયામાં પ્રત્યાઘાત ખીલે છે એ જ રીતે).

અને "આઈરિશ રાષ્ટ્ર", "આઈરિશ જનતા", પ્રત્યે હમદર્દી વ્યક્ત કરતો ઠરાવ ઇન્ટરનેશનલમાં રજૂ કરીને માર્ક્સ (ચતુર મિ. લ. વ્લા. એ બીચારા

માર્ક્સને વર્ગસંઘર્ષની વાત ભૂલી જવાના દોષ માટે કદાચ ખખડાવી નાખ્યા હોત!) ઇંગ્લૅંડથી આયર્લૅંડના **અલગ થઈ જવાની** વાતની હિમાયત કરે છે, "જોકે અલગ થઈ ગયા પછી કદાચ સમવાયતંત્ર બને."

માર્ક્સના આ નિષ્કર્ષના સૈદ્ધાંતિક આધારો શા હતા? ઇંગ્લૅંડમાં મૂડીવાદી ક્રાંતિ લાંબા કાળ પહેલાં જ પરિસમાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ આયર્લૅંડમાં એ પરિસમાપ્ત નહોતી થઈ; ત્યાં તો તે અરધી સદીનો ગાળો વીત્યા પછી અંગ્રેજ લિબરલોના સુધારાઓના પરિણામે હવે પરિસમાપ્ત થઈ રહી છે. માર્ક્સે પહેલાં ધાર્યું હતું એટલી ઝડપથી ઇંગ્લૅંડમાં મૂડીવાદને ઉથલાવી પાડવામાં આવ્યો હોત તો આયર્લૅંડમાં મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી અને સામાન્ય રાષ્ટ્રીય આંદોલન માટે અવકાશ જ ન રહ્યો હોત. પરંતુ એવું આંદોલન ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યું હતું એટલે માર્ક્સે અંગ્રેજ કામદારોને તેનું સમર્થન કરવાની અને તેમના **પોતાના** સ્વાતંત્ર્યના હિતમાં તેને ક્રાંતિકારી પ્રોત્સાહન આપવાની તથા પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાની સલાહ આપી.

ઓગણીસમી સદીના સાતમા દાયકામાં આયર્લૅંડ અને ઇંગ્લૅંડ વચ્ચેના આર્થિક સંબંધો પોલૅંડ, ઉક્રાઈના, ઇત્યાદિ સાથેના રશિયાના સંબંધો કરતાં પણ બેશક વધારે ઘનિષ્ઠ હતા. આયર્લૅંડના અલગ થઈ જવાની "અવ્યાવહારિકતા" અને "અશક્યતા" (ભલે ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અને ઇંગ્લૅંડની બેહદ સાંસ્થાનિક સત્તાને જ કારણે) તદ્દન સ્પષ્ટ હતી. સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ પોતે સમવાયતંત્રવાદના દુશ્મન હોવા છતાં તેમણે આ બાબતમાં સમવાયતંત્ર*ની પણ છૂટ આપી હતી, શરત ફક્ત આટલી જ રાખી હતી કે

*પ્રસંગોચિત ઉલ્લેખ કરીએ કે સામાજિક-લોકશાહીવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી "આત્મનિર્ણય"ના અધિકારનો અર્થ શા કારણે **નથી** સમવાયતંત્ર થતો કે **નથી** સ્વાયત્તતા થતો એ વાત સમજવી મુશ્કેલ નથી (જોકે અમૂર્ત રીતે વાત કરીએ તો એ બન્ને "આત્મનિર્ણય"ના વર્ગમાં આવે છે). સામાન્ય રૂપમાં સમવાયતંત્ર રચવાના અધિકારની વાત બેવકૂફીની વાત છે કેમ કે સમવાયતંત્ર તો બે પક્ષો વચ્ચેનો કરાર છે. એ વાતનો તો ઉલ્લેખ કરવાની પણ જરૂર નથી કે સામાન્ય રૂપમાં સમવાયતંત્રવાદના બચાવને માર્ક્સવાદીઓના કાર્યક્રમમાં સ્થાન હોય જ નહિ. સ્વાયત્તતાના સંબંધમાં, માર્ક્સવાદીઓ સ્વાયત્તતાના "અધિકાર"નું નહિ પણ બહુરાષ્ટ્રીય સંઘટના ધરાવતા અને સંઘટક વિભાગોની ભૌગોલિક તથા

આયર્લેંડની મુક્તિ સુધારાવાદી નહિ પણ ક્રાંતિકારી રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવે, ઈંગ્લેંડના કામદાર વર્ગ દ્વારા સમર્થિત હોય એવા આમજનતાના આંદોલન દ્વારા સિદ્ધ કરવામાં આવે. એ વાતમાં શંકાને મુદ્દલ સ્થાન હોઈ જ ન શકે કે આ ઐતિહાસિક સમસ્યાનો ફક્ત એવો જ ઉકેલ સર્વહારા વર્ગ માટે વધારેમાં વધારે હિતકર બન્યો હોત અને ઝડપી સામાજિક વિકાસમાં અધિકતમ લાભદાયક સાબિત થયો હોત.

પરંતુ હકીકતે જુદું જ રૂપ લીધું. આઈરિશ જનતા અને અંગ્રેજ સર્વહારા વર્ગ બન્ને નબળાં પુરવાર થયાં. આખરે હવે અંગ્રેજ લિબરલો અને આઈરિશ મૂડીદાર વર્ગ વચ્ચેની હલકી કોટિની સોદાબાજીના પરિણામે જમીન સુધારાઓ (વળતર સાથે) અને સ્વાયત્તતા (હજુ સુધી અમલમાં નથી મુકાઈ) દ્વારા આઈરિશ સમસ્યા **હલ કરવામાં આવી રહી છે** (અલ્સ્ટરનું ઉદાહરણ બતાવે છે કે કેટલી મુશ્કેલીથી હલ કરવામાં આવી રહી છે). પણ એટલે? એનો શું એવો નિષ્કર્ષ નીકળે ખરો કે માર્ક્સ અને એંગેલ્સ "તરંગી" હતા, તેમણે "અશક્ય" રાષ્ટ્રીય માગણીઓ આગળ ધરી હતી, તેઓ આઈરિશ નિમ્ન-મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદીઓની અસર તળે આવી ગયા હતા (ફેનિયન આંદોલનના નિમ્ન-મૂડીવાદી સ્વરૂપ વિશે મુદ્દલ શંકા છે જ નહિ), ઈત્યાદિ?

ના. આઈરિશ સવાલની બાબતમાં પણ માર્ક્સ અને એંગેલ્સ સુસંગત રીતે સર્વહારા વર્ગીય નીતિને જ અનુસર્યા હતા અને એ નીતિએ આમજનતામાં લોકશાહી અને સમાજવાદની ભાવનાનું સાચેસાચ ઘડતર કર્યું. માત્ર એવી નીતિ જ આવશ્યક સુધારાઓને અમલમાં મૂકવામાં અરધી સદીના વિલંબથી આયર્લેંડ તથા ઈંગ્લેંડને બચાવી શકી હોત, અને પ્રત્યાઘાતીઓને ખુશ કરવા માટે લિબરલોને હાથે એ સુધારાઓની થયેલી વિકૃતિને અટકાવી શકી હોત.

આઈરિશ સવાલની બાબતમાં માર્ક્સ અને એંગેલ્સની નીતિ ઉત્પીડક રાષ્ટ્રોના સર્વહારા વર્ગે રાષ્ટ્રીય આંદોલનો પ્રત્યે અપનાવવા જોઈતા વલણનું એવું જ્વલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે કે જે વર્તમાન યુગ માટે પણ અનહદ **વ્યાવહારિક**

અન્ય પરિસ્થિતિઓમાં તીવ્ર અંતર ધરાવતા લોકશાહીવાદી રાજ્યના સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત તરીકે **ખુદ** સ્વાયત્તતાનું જ સમર્થન કરે છે. એટલે, "રાષ્ટ્રોના સ્વાયત્તતાના અધિકાર"ને માન્ય કરવાની વાત "રાષ્ટ્રોના સમવાયતંત્ર રચવાના અધિકાર"ને માન્ય કરવાની વાત જેટલી જ બેવકૂફીભરી છે.

મહત્ત્વ ધરાવે છે. કોઈ એક રાષ્ટ્રના જમીનદારો તથા મૂડીદાર વર્ગના જોરજુલમ તથા વિશેષાધિકારો દ્વારા સ્થાપવામાં આવેલાં રાજ્યોની સીમાઓમાં ફેરફાર કરવાના ખયાલને જલદી જલદી "તરંગી" ઘોષિત કરવામાં બધા દેશોના, બધા રંગના, અને બધી ભાષાઓના કૂપમંડૂકો દ્વારા દાખવવામાં આવતી "દાસોચિત ઉતાવળ"ની વિરુદ્ધ એ ચેતવણીનું કામ કરે છે.

આઈરિશ અને અંગ્રેજ સર્વહારા વર્ગે માર્ક્સની નીતિને સ્વીકારી ન હોત અને આયર્લૅંડના પાર્થક્યને પોતાનું નીતિસૂત્ર ન બનાવ્યું હોત તો તેમણે ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારનો તકવાદ વ્યક્ત કર્યો હોત, લોકશાહીવાદીઓ અને સમાજવાદીઓ તરીકેની પોતાની ફરજો પ્રત્યે બેપરવાઈ જાહેર કરી હોત, અને અંગ્રેજ પ્રત્યાઘાત તેમ જ અંગ્રેજ મૂડીદાર વર્ગની સામે નમી પડવાનું કૃત્ય કર્યું હોત.

૯. ૧૯૦૩નો કાર્યક્રમ અને તેના વિસર્જકો

રશિયન માર્ક્સવાદીઓનો[32] કાર્યક્રમ જેમાં અપનાવવામાં આવ્યો હતો એ ૧૯૦૩ની કોંગ્રેસની કાર્યનોંધો અત્યંત દુર્લભ બની ગઈ છે, અને એટલે આજના કામદાર વર્ગીય આંદોલનના બહુ મોટા ભાગના સક્રિય કાર્યકરો એ કાર્યક્રમના વિવિધ મુદ્દાઓના આધારભૂત હેતુઓથી બિનવાકેફગાર છે (તેને લગતું સઘળું સાહિત્ય કાનૂની હોવાનું સૌભાગ્ય ધરાવતું નથી એ કારણ એવી બિનવાકેફગારીમાં વધારો કરે છે...). એટલે વિચારણા હેઠળના સવાલ પરત્વે ૧૯૦૩ની કોંગ્રેસમાં જે ચર્ચાઓ થઈ હતી તેનું પૃથક્કરણ જરૂરી બની જાય છે.

સૌપ્રથમ તો અમે એ વાત સ્પષ્ટ કરી દઈશું કે "રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકાર" વિશે રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી સાહિત્ય ભલે ગમે તેટલું થોડું હોય તોપણ તે એટલું તો સ્પષ્ટ બતાવી જ આપે છે કે એ અધિકારનો અર્થ હંમેશાં પાર્થક્યના અધિકાર તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે. એ બાબતમાં શંકા ધરાવતા અને નવમો મુદ્દો "અસ્પષ્ટ" છે વગેરે જેવી ઘોષણાઓ કરતા સજ્જનો સેમ્કોવ્સ્કીઓ, લીબમાનો અને યુર્કેવિચો પોતાની અત્યંત અજ્ઞાનતા અને બેદરકારીને કારણે જ એમ કરે છે. કાર્યક્રમના ખરડામાં સમાવિષ્ટ "આત્મનિર્ણયના અધિકાર"નો બચાવ કરતાં પ્લેખાનોવે* છેક ૧૯૦૨માં 'ઝાર્યા'માં લખેલું કે એ માગણી મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદીઓ માટે ફરજિયાત નથી પરંતુ "સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ માટે તો ફરજિયાત છે જ." પ્લેખાનોવે

---

*૧૯૧૬માં વ્લા. ઇ. લેનિને આ જ જગ્યાએ આવી નોંધ ઉમેરી હતી: "અમે વાચકને એ વાત યાદ કરવાની વિનંતિ કરીએ છીએ કે ૧૯૦૩માં પ્લેખાનોવ તકવાદના કટ્ટર વિરોધીઓમાંના એક હતા. તેમના વિચારોમાં તકવાદ અને ત્યાર પછી અંધરાષ્ટ્રવાદ તરફનો શોચનીય પલટો એ વખતે હજુ નહોતો આવ્યો.

લખેલું કે "રશિયન પ્રજાના આપણા સહદેશવાસીઓના રાષ્ટ્રીય પૂર્વગ્રહોને ઠેસ પહોંચે એ બીકે આપણે એ માગણીને આગળ ધરવાનું ભૂલી જઈએ અથવા તેમાં આનાકાની કરીએ તો 'દુનિયાના કામદારો, એક થાઓ!' એવી આપણા હોઠ ઉપર રમતી હાકલ હડહડતું જૂઠાણું બની જશે..."[33]

વિચારણા હેઠળના મુદ્દાની તરફેણની મૂળભૂત દલીલની આ બહુ જ યોગ્ય વ્યાખ્યા છે, એટલી બધી યોગ્ય વ્યાખ્યા છે કે અમારા કાર્યક્રમના "પોતાનાં સગાંવહાલાંને ભૂલી ગયેલા" આલોચકો ભયભીત થઈને તેનાથી અળગા રહે છે. આ મુદ્દાને તજી દેવો એ, તેની પાછળ ભલે ગમે તેવા હેતુઓ હોય તોપણ, **રશિયન** રાષ્ટ્રવાદને **ખરેખર** "શરમજનક" છૂટ મૂકવા બરાબર છે. પરંતુ સવાલ જ્યારે **બધાં જ** રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારનો છે ત્યારે રશિયન શા માટે? કેમ કે સવાલ રશિયનો**થી** અલગ થવા સંબંધે છે. **સર્વહારાઓની એકતાના** હિતમાં, તેમના વર્ગીય ઐક્યના હિતમાં, આપણે **રાષ્ટ્રોનો પાર્થક્યનો** અધિકાર માન્ય કરવો જ જોઈએ—એ જ વાત ઉપર ટાંકેલા શબ્દોમાં પ્લેખાનોવે બાર વર્ષ પહેલાં કબૂલ કરેલી. આપણા તકવાદીઓએ આ બાબત વિશે વિચાર કર્યો હોત તો આત્મનિર્ણય વિશે આટલો બધો બકવાદ તેમણે કદાચ ન કર્યો હોત.

પ્લેખાનોવે રજૂ કરેલો પ્રસ્તાવિત કાર્યક્રમ જેમાં અપનાવવામાં આવ્યો હતો એ ૧૯૦૩ની કોંગ્રેસમાં મુખ્ય કાર્ય **પ્રોગ્રામ કમિશનમાં** થયું હતું. કમનસીબે, કમિશને કરેલા કાર્યની કોઈ જાતની નોંધ રાખવામાં નહોતી આવી. એવી નોંધ રાખવામાં આવી હોત તો તે આ મુદ્દાની બાબતમાં વિશેષ રૂપે રોચક નીવડી હોત કેમ કે પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓના પ્રતિનિધિઓ વાર્શાવ્સ્કી તથા ગાનેત્સ્કીએ પોતાના વિચારોનો બચાવ કરવાની અને "આત્મનિર્ણયના અધિકારની સ્વીકૃતિ"નો વિરોધ કરવાની કોશિશ **ફક્ત** કમિશનમાં જ કરી હતી. જો કોઈ વાચક તેમની દલીલોને (વાર્શાવ્સ્કીના ભાષણમાં અને તેની તથા ગાનેત્સ્કીની ઘોષણામાં નિરૂપિત, પૃષ્ઠ ૧૩૪—૧૩૬ અને ૩૮૮—૩૯૦, કોંગ્રેસની કાર્યનોંધો) રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના પોલિશ ભાષાના લેખમાં આગળ ધરવામાં આવેલી અને અમે જેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે એ દલીલોની સાથે સરખાવી જોવાની તકલીફ લેશે તો તેને જણાઈ આવશે કે એ દલીલો તદ્દન એકસરખી જ છે.

બીજી કોંગ્રેસના જે પ્રોગ્રામ કમિશનમાં પોલિશ માર્ક્સવાદીઓની ઉપર પ્લેખાનોવે બીજા કોઈ કરતાં વધારે પ્રહારો કર્યા હતા એ કમિશને આ દલીલો પ્રત્યે કેવું વલણ લીધું હતું? એ દલીલોની બેરહમ ઠેકડી ઉડાડવામાં આવી હતી!

રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારની માન્યતાને તજી દેવાની **રશિયાના** માર્ક્સવાદીઓને કરવામાં આવેલી સૂચનામાં રહેલી બેવકૂફી એટલી સ્પષ્ટ અને તાદૃશ્ય રીતે જાહેર થઈ ગઈ હતી કે પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ **પોતાની દલીલોનું કોંગ્રેસના પૂર્ણ અધિવેશનમાં પુનરાવર્તન કરવાની હિંમત પણ ન કરી શક્યા!!** રશિયન તેમ જ યહૂદી, જ્યોર્જિયન, અને આર્મેનિયન માર્ક્સવાદીઓની સર્વોચ્ચ સભામાં પોતાના ધોરણની નાઉમેદીની ખાતરી થઈ જતાં તેઓ કોંગ્રેસ તજીને ચાલ્યા ગયા.

પોતાના કાર્યક્રમમાં ગંભીર રસ ધરાવતા પ્રત્યેક માણસ માટે આ ઐતિહાસિક ઘટના સ્વાભાવિક રીતે જ બહુ ભારે મહત્ત્વ ધરાવે છે. કોંગ્રેસના પ્રોગ્રામ કમિશનમાં પોલિશ માર્ક્સવાદીઓની દલીલોની તદ્દન હાર થઈ અને કોંગ્રેસના પૂર્ણ અધિવેશનમાં પોતાના વિચારોનો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન પોલિશ માર્ક્સવાદીઓએ તજી દીધો એ હકીકત ખૂબ અર્થસૂચક છે. રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગ **૧૯૦૮માં** પોતાના લેખમાં એ બાબત વિશે "નમ્રતાપૂર્વક" મૌન સેવે છે તે અકારણ નથી; સાફ દેખાય છે કે કોંગ્રેસની યાદ તાજી કરવાનું તેને અતિશય અરુચિકર લાગે છે! ૧૯૦૩માં બધા પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ વતી વાર્શાવ્સ્કી અને ગાનેત્સ્કીએ કરેલી કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દામાં "સુધારો" કરવાની હાસ્યાસ્પદ રીતે અણછાજતી સૂચના વિશે પણ, જેનું પુનરાવર્તન કરવાની હિંમત નથી રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે કરી કે નથી બીજા કોઈ પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓએ કરી (અને કરશે પણ નહિ) એ સૂચના વિશે પણ, રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે મૌન સેવ્યું છે.

પરંતુ, ૧૯૦૩માં થયેલી પોતાની હારને છુપાવી રાખીને રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે આ હકીકતો વિશે મૌન સેવ્યું હોવા છતાં, પોતાની પાર્ટીના ઇતિહાસમાં રસ ધરાવનારા લોકો તો તથ્યોની ભાળ મેળવશે જ અને તેની ઉપર વિચાર કરશે જ.

> ૧૯૦૩ની કોંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યા જતી વેળા રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના મિત્રોએ નીચે મુજબનું નિવેદન કર્યું હતું:
>
> "...અમે સુધારો રજૂ કરીએ છીએ કે પ્રસ્તાવિત કાર્યક્રમનો સાતમો મુદ્દો" (હવે નવમો મુદ્દો) "નીચે મુજબ ઘડવામાં આવે: **મુદ્દો સાતમો—બધાં રાષ્ટ્રોને સાંસ્કૃતિક વિકાસની પૂર્ણ આઝાદીની બાંયધરી આપતી સંસ્થાઓ રાજ્યમાં સ્થાપવામાં આવે.**" (કાર્યનોંધોનું પૃષ્ઠ ૩૯૦.)

એ રીતે, રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં પોલિશ માર્ક્સવાદીઓએ એ વખતે નિરૂપિત કરેલા વિચારો એટલા અસ્પષ્ટ હતા કે તેમણે હકીકતમાં આત્મનિર્ણયને **બદલે** કુખ્યાત "સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતા"ની નવા નામ હેઠળ રજૂઆત કરી!

આ વાત લગભગ માન્યામાં ન આવે એવી લાગે છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ હકીકત છે. કોસ્સોવની સલાહકાર તરીકેની હાજરીને ગણતરીમાં ન લઈએ તોપણ, કોંગ્રેસમાં પાંચ મત ધરાવતા પાંચ બુંદવાદીઓ અને છ મત ધરાવતા ત્રણ કોકેશિયનો હાજર હોવા છતાં, ખુદ કોંગ્રેસમાં આત્મનિર્ણયના મુદ્દાને **કાઢી નાખવાની** તરફેણમાં **એક પણ** મત **નહોતો** પડયો. એ મુદ્દામાં "સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતા" ઉમેરવાની દરખાસ્તની તરફેણમાં ("રાષ્ટ્રોને સાંસ્કૃતિક વિકાસની પૂર્ણ આઝાદીની બાંયધરી આપતી સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવે"— એવી ગોલ્ડબ્લાટની ફોર્મ્યુલાની તરફેણમાં) ત્રણ મત પડયા હતા, અને ચાર મત લીબેરની ફોર્મ્યુલાની ("રાષ્ટ્રોનો પોતાના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં આઝાદીનો અધિકાર") તરફેણમાં પડયા હતા.

હવે તો એક રશિયન લિબરલ પાર્ટી, બંધારણીય-લોકશાહીવાદી પાર્ટી, પણ મેદાનમાં આવી ગઈ છે; અને આપણે જાણીએ છીએ કે **તેના** કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રોના રાજકીય આત્મનિર્ણયને સ્થાને "સાંસ્કૃતિક આત્મનિર્ણય"ની વાત મૂકવામાં આવી છે. એ રીતે, પી. પી. એસ. ના રાષ્ટ્રવાદનો "**સામનો કરવામાં**" રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના પોલિશ મિત્રો એટલા બધા સફળ થઈ ગયા કે તેમણે માર્ક્સવાદી કાર્યક્રમને બદલે **લિબરલ** કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો! અને એ જ શ્વાસમાં તેઓ અમારા કાર્યક્રમની ઉપર તકવાદી હોવાનો આરોપ લગાવે છે; બીજી કોંગ્રેસના પ્રોગ્રામ કમિશનમાં એ આરોપને હસી કાઢવામાં આવ્યો હતો તેમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી.

આપણે જોયું તે મુજબ જેમાં "રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણય"નો **એક પણ** વિરોધી નહોતો એવા બીજી કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ "આત્મનિર્ણય"નો શો અર્થ તારવ્યો હતો?

કાર્યનોંધોમાંથી લીધેલાં નીચેનાં ત્રણ અવતરણો એ સવાલનો જવાબ પૂરો પાડે છે:

"**માર્તીનોવ** એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે 'આત્મનિર્ણય'નું વિસ્તૃત અર્થઘટન ન કરવું જોઈએ; તેનો અર્થ ફક્ત એટલો જ છે કે દરેક રાષ્ટ્રને પ્રાદેશિક સ્વશાસનનો નહિ પરંતુ અલગ રાજકીય હસ્તીનો અધિકાર" (પૃષ્ઠ

૧૭૧). જ્યાં રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના મિત્રોની દલીલોનો અસ્વીકાર થયો હતો અને તેને હસી કાઢવામાં આવી હતી એ પ્રોગ્રામ કમિશનનો માર્તીનોવ સભ્ય હતો. પોતાના વિચારોમાં માર્તીનોવ એ વખતે "અર્થવાદી"[34] હતો, 'ઈસ્ક્રા'[35]નો કટ્ટર વિરોધી હતો; અને પ્રોગ્રામ કમિશનના મોટા ભાગના સભ્યો સહમત ન હોય એવો અભિપ્રાય જો તેણે વ્યક્ત કર્યો હોત તો તેના અભિપ્રાયનું નક્કી ખંડન કરવામાં આવ્યું જ હોત.

કમિશનનું કાર્ય પૂરું થઈ ગયા પછી કોંગ્રેસે કાર્યક્રમના આઠમા (હવે નવમા) મુદ્દાની ચર્ચા હાથમાં લીધી ત્યારે પ્રથમ વક્તા બુંદવાદી ગોલ્ડબ્લાટ હતો.

> ગોલ્ડબ્લાટે કહ્યું: "'આત્મનિર્ણયના અધિકાર'ની વિરુદ્ધ કશું જ કહી શકાય એમ નથી. કોઈ રાષ્ટ્ર સ્વાધીનતા માટે લડત ચલાવતું હોય ત્યારે તેનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ. પ્લેખાનોવે કહ્યું છે તેમ, રશિયા જોડે કાનૂની શાદી કરવાનો પોલેંડ ઈનકાર કરે તો તેની સામે વાંધો ન ઉઠાવવો જોઈએ. આટલી મર્યાદાઓની અંદર હું એ અભિપ્રાય જોડે સહમત છું." (પૃષ્ઠ ૧૭૫-૧૭૬.)

કોંગ્રેસના પૂર્ણ અધિવેશનમાં આ વિષય પરત્વે પ્લેખાનોવ કશું બોલ્યો જ નહિ. "આત્મનિર્ણયના અધિકાર"નો અર્થ પાર્થક્યનો અધિકાર છે એમ જ્યાં સાદી અને વિગતભરી રીતે સમજાવવામાં આવ્યું હતું એ પ્રોગ્રામ કમિશનમાં પ્લેખાનોવે કરેલા ભાષણનો ગોલ્ડબ્લાટે ઉલ્લેખ કર્યો.

ગોલ્ડબ્લાટ પછી બોલનાર લીબેરે કહ્યું:

> "કોઈ પણ પ્રજાને એમ લાગે કે તે રશિયાની સીમાઓની અંદર રહી શકે તેમ નથી તો તેના માર્ગમાં પાર્ટી બેશક કોઈ જાતના અવરોધ ઊભા નહિ જ કરે." (પૃષ્ઠ ૧૭૬.)

વાચક જોઈ શકશે કે આત્મનિર્ણયનો અર્થ "માત્ર" પાર્થક્યનો અધિકાર જ થાય છે એ બાબતમાં કાર્યક્રમને અપનાવનાર બીજી પાર્ટી કોંગ્રેસમાં બે અભિપ્રાયો હતા જ નહિ. એ સત્યને બુંદવાદીઓએ પણ એ વખતે આત્મસાત્ કરી લીધું હતું. અને અવિરત પ્રતિક્રાંતિ તથા જાતજાતના "મત-પલટા"ના આપણા શોચનીય જમાનામાં જ આપણને એવા માણસો મળે છે કે જે પોતાની અજ્ઞાનતાની બહાદુરીમાં કાર્યક્રમ "અસ્પષ્ટ" હોવાની ઘોષણા કરે છે.

પરંતુ એ બીચારા "'અમે પણ' છાપના સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ"ની બાબતમાં સમય લગાવતાં પહેલાં આપણે પ્રથમ તો કાર્યક્રમ પ્રત્યેના પોલૅંડવાસીઓના વલણની વાત પૂરી કરી લઈએ.

તેઓ બીજી કોંગ્રેસમાં (૧૯૦૩) એમ જાહેર કરતા આવેલા કે એકતા જરૂરી છે અને તદ્દન આવશ્યક છે. પરંતુ પ્રોગ્રામ કમિશનમાં "પરાજયો" મળ્યા પછી તેઓ કોંગ્રેસ તજીને ચાલ્યા ગયા, અને તેમનો **આખરી શબ્દ** તો કોંગ્રેસની કાર્યનોંધોમાં છપાયેલું તેમનું લેખિત નિવેદન જ છે. તેમાં આત્મનિર્ણયને **બદલે** સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતાને મૂકવાની ઉપરોક્ત દરખાસ્ત રજૂ થઈ છે.

પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ ૧૯૦૬માં પાર્ટીમાં જોડાયા, અને રશિયન કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દામાં સુધારો કરવાની એક પણ દરખાસ્ત તેમણે નહોતી પાર્ટીમાં જોડાતી વખતે રજૂ કરી કે **નથી** ત્યાર પછી **એકેય વાર રજૂ કરી** (નહોતી ૧૯૦૭ની કોંગ્રેસમાં કરી, નહોતી ૧૯૦૭ અને ૧૯૦૮ના સંમેલનોમાં કરી, કે નહોતી ૧૯૧૦ના પૂર્ણાધિવેશનમાં કરી).

એ એક હકીકત છે.

અને સઘળા વાતડહાપણ તથા ખુલાસાઓ છતાં એ હકીકત ચોક્કસ રીતે સાબિત કરે છે કે રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના મિત્રોએ આ સવાલને બીજી કોંગ્રેસના પ્રોગ્રામ કમિશનની ચર્ચાઓના પરિણામે તેમ જ કોંગ્રેસના નિર્ણયથી પતી ગયેલો ગણ્યો હતો, તેમણે મૂંગા રહીને પોતાની ભૂલ માની લીધી હતી, અને ૧૯૦૩માં કોંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દામાં સુધારો કરવાનો સવાલ **પાર્ટીની રીતો** દ્વારા એક વાર પણ ઉઠાવ્યા વગર ૧૯૦૬માં પાર્ટીમાં જોડાઈ જઈને તેમણે પોતાની એ ભૂલ સુધારી લીધી હતી.

રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગનો લેખ તેની પોતાની સહી સાથે ૧૯૦૮માં પ્રકાશિત થયો—કાર્યક્રમની ટીકા કરવાના પાર્ટી-લેખકોના અધિકારનો ઈનકાર કરવાની વાત બેશક કોઈના ભેજામાં કદી ઉદ્‌ભવી જ નથી—અને એ લેખ લખાયા **પછી** પોલિશ માર્ક્સવાદીઓની **એક પણ** સત્તાવાર સંસ્થાએ નવમા મુદ્દામાં સુધારણા કરવાનો સવાલ ઉઠાવ્યો નથી.

એટલે, 'બોર્બા'[36]ના બીજા અંકમાં (માર્ચ, ૧૯૧૪) 'બોર્બા'ના તંત્રીઓના નામે નીચે મુજબનું લખાણ લખીને ત્રોત્સ્કીએ રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના અમુક મિત્રોની બહુ જ કઢંગી સેવા બજાવી છે:

"...પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ માને છે કે 'રાષ્ટ્રીય આત્મનિર્ણયનો

અધિકાર' તદ્દન રાજકીય સાર વગરનો છે અને એટલે તેને કાર્યક્રમમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ." (પૃષ્ઠ ૨૫.)

પરોપકારી ત્રોત્સ્કી દુશ્મન કરતાં પણ વધારે ખતરનાક છે! સામાન્ય રૂપે બધા "પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ"નું રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે લખેલા પ્રત્યેક લેખના સમર્થકો તરીકે વર્ગીકરણ કરવા માટે ત્રોત્સ્કી "ખાનગી વાતચીતો" (અર્થાત્ જેની ઉપર જ ત્રોત્સ્કી હંમેશાં નભે છે એ નર્યાં ગપ્પાં) સિવાય બીજી કશી સાબિતી રજૂ કરી શક્યો નથી. "પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ"ને ત્રોત્સ્કીએ ઇજ્જત અને ઈમાન વિનાના માણસો તરીકે, ખુદ પોતાની પ્રતીતિઓ તથા પોતાની પાર્ટીના કાર્યક્રમ માટે પણ આદર ધરાવવાને અશક્ત લોકો તરીકે, પ્રસ્તુત કર્યા છે. ત્રોત્સ્કી કેટલો પરોપકારી છે!

પોલિશ માર્ક્સવાદીઓના પ્રતિનિધિઓ ૧૯૦૩માં આત્મનિર્ણયના અધિકારને **કારણે** બીજી કોંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યા ગયા **એ વખતે જ** ત્રોત્સ્કીએ કહેવું જોઈતું હતું કે તેઓ એ અધિકારને સારશૂન્ય માને છે અને કાર્યક્રમમાંથી તેને કાઢી નાખવો જોઈએ એવો મત ધરાવે છે.

પરંતુ ત્યાર પછી તો પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ એવો કાર્યક્રમ ધરાવતી પાર્ટીમાં **જ જોડાઈ ગયા** અને એ કાર્યક્રમમાં સુધારો કરવાનો ઠરાવ તેમણે એક વાર પણ રજૂ કર્યો નથી.*

ત્રોત્સ્કીએ પોતાના અખબારના વાચકોથી આ હકીકતો શા માટે છુપાવી રાખી? ફક્ત એટલા જ કારણસર કે વિસર્જનવાદના પોલિશ અને રશિયન વિરોધીઓની વચ્ચે મતભેદો ઉશ્કેરવાનો અને કાર્યક્રમના સવાલની બાબતમાં

---

*અમને જણાવવામાં આવ્યું છે કે રશિયન માર્ક્સવાદીઓના ૧૯૧૩માં ભરાયેલા ગ્રીષ્મ-સંમેલનમાં પોલિશ માર્ક્સવાદીઓ **ફક્ત** સલાહના અધિકાર સાથે પરંતુ મતાધિકાર વગર હાજર રહ્યા હતા, અને તેમણે સામાન્ય રૂપે આત્મનિર્ણયના (પાર્થક્યના) અધિકારનો વિરોધ જાહેર કર્યો હતો પરંતુ એ અધિકાર અંગેના મતદાનમાં મુદ્દલ ભાગ નહોતો લીધો. આ રીતનું વર્તન કરવાનો અને તેઓ અત્યાર સુધી કરતા આવ્યા છે તેમ પોલેંડના પાર્થક્યની વિરુદ્ધ પોલેંડમાં આંદોલન ચલાવવાનો બેશક તેમને પૂરો અધિકાર છે જ. પરંતુ એ વાત ત્રોત્સ્કીના કથન જેવી નથી કેમ કે પોલિશ માર્ક્સવાદીઓએ "કાર્યક્રમમાંથી" નવમા મુદ્દાને "કાઢી નાખવાની" માગણી નહોતી કરી.

રશિયન કામદારોની જોડે છળ કરવાનો જુગાર ખેલવાનું તેને લાભદાયી લાગે છે.

માર્ક્સવાદના કોઈ પણ મહત્ત્વના સવાલ પરત્વે ત્રોત્સ્કીએ હજુ સુધી ક્યારેય કોઈ દૃઢ અભિપ્રાય ધરાવ્યો નથી. તે હંમેશાં આ કે તે મતભેદની "તરડોમાં ઘૂસીને લપાઈ" જાય છે અને એક પક્ષને છોડીને બીજા પક્ષમાં ભાગી જાય છે. આ ઘડીએ તે બુંદવાદીઓ તથા વિસર્જનવાદીઓના સંગાથમાં છે. અને પાર્ટીની વાત આવે ત્યારે એ સજ્જનો વિનયવિવેકની ભાંજગડમાં પડતા નથી.

બુંદવાદી લીબમાનની વાત સાંભળો.

> એ સજ્જન લખે છે: "પંદર વર્ષ પહેલાં રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓએ દરેક પ્રજાના 'આત્મનિર્ણય'ના અધિકારના મુદ્દાને પોતાના કાર્યક્રમમાં સામેલ કર્યો ત્યારે દરેક વ્યક્તિએ (!!) પોતાની જાતને આ સવાલ કરેલો: આ ફેશનેબલ (!!) શબ્દનો સાચેસાચ શો અર્થ થાય છે? પરંતુ કશો જ જવાબ મળ્યો નહિ (!!). એ શબ્દ ધુમ્મસથી ઘેરાયેલો જ રહ્યો (!!). એ વખતે એ ધુમ્મસને વિખેરી નાખવાનું ખરેખર મુશ્કેલ હતું. એ વખતે એમ કહેવામાં આવેલું કે આ મુદ્દાને નક્કર સ્વરૂપ આપવાનો સમય હજુ આવ્યો નથી, હાલ પૂરતો તેને ધુમ્મસથી (!!) ઘેરાયેલો જ રહેવા દો; જીવનનો અનુભવ જ એ વાતનો નિર્દેશ કરી દેશે કે એ મુદ્દામાં કેવો સાર ભરવાનો છે."

પાર્ટીના કાર્યક્રમ પ્રત્યે આ "ચીંથરિયા"[37]નો ઉપહાસ ભવ્ય નથી લાગતો શું?

પણ તે ઉપહાસ કરે છે શા માટે?

તેનું કારણ ફક્ત એટલું જ છે કે તે તદ્દન ગમાર માણસ છે, તે કદી કશું શીખ્યો જ નથી, તેણે પાર્ટીના ઈતિહાસ વિશે કશું વાંચ્યું પણ નથી, પરંતુ તે એવા વિસર્જનવાદી વાતાવરણમાં ટપકી પડ્યો છે કે જ્યાં પાર્ટી અને પાર્ટીના પ્રત્યેક ધ્યેયની બાબતમાં બેહદ લવારાને જ "અસલી ચીજ" "ગણવામાં આવે છે".

પોમ્યાલોવ્સ્કીની વાર્તામાં ધાર્મિક શાળાનો એક વિદ્યાર્થી "પોતે કોબીજના અથાણાની બરણીમાં થૂંક્યો"[38] હોવાની ડંફાસ મારે છે. બુંદવાદી સજ્જનો તો એથી પણ આગળ વધે છે. તેઓ લીબમાનોને આગળ ધરે છે જેથી એ સજ્જનો તેમની પોતાની જ બરણીમાં જાહેર રીતે થૂંકી શકે. લીબમાન જેવા

સજ્જનોને એ હકીકતની શી પરવા હોય કે એક આંતરરાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસે નિર્ણય લીધો છે, તેમની પોતાની જ પાર્ટીની કોંગ્રેસમાં તેમના પોતાના જ બુંદ યુનિયનના બે પ્રતિનિધિઓએ "આત્મનિર્ણય"નો અર્થ સમજવાને પોતે શક્તિમાન છે એમ પુરવાર કરી દીધું છે (અને તેઓ 'ઈસ્ક્રા'ના કેવા "આકરા" આલોચકો તેમ જ પાકા દુશ્મનો હતા!) અને તેઓ તેની સાથે સહમત પણ થયા છે? અને પાર્ટી-લેખકો (હસશો નહિ) પાર્ટીના ઈતિહાસ તથા કાર્યક્રમની બાબતમાં ધાર્મિક શાળાના વિદ્યાર્થી જેવું વર્તન કરે તો પછી પાર્ટીનું વિસર્જન કરી દેવું એ વધારે સહેલું નહિ બને શું?

એક બીજો "ચીંથરિયો" છે 'દ્ઝવીન'[39]નો મિ. યુર્કેવિચ. મિ. યુર્કેવિચે બીજી કોંગ્રેસની કાર્યનોંધો જોઈ હોય એમ લાગે છે કેમ કે તે ગોલ્ડબ્લાટ દ્વારા પુનરાવર્તન કરવામાં આવેલા પ્લેખાનોવના શબ્દો ટાંકે છે અને બતાવે છે કે આત્મનિર્ણયનો અર્થ પાર્થક્યનો અધિકાર જ થઈ શકે એ હકીકતથી પોતે વાકેફ છે. પરંતુ એથી રશિયન માર્ક્સવાદીઓ રશિયાની "રાજકીય અખંડતા"ની તરફેણમાં હોવાનું આળ તેમની ઉપર મૂકીને ઉક્રાઈનિયન નિમ્ન-મૂડીવાદી વર્ગમાં તેમની બદગોઈ ફેલાવવામાં તેને અડચણ નથી નડતી. (અંક ૭—૮, ૧૯૧૩, પૃષ્ઠ ૮૩ તથા આગળ.) ઉક્રાઈનિયન લોકશાહીવાદીઓને રશિયન લોકશાહીવાદીઓથી અળગા પાડી દેવાની આ બદગોઈ કરતાં વધારે સારી તરકીબ યુર્કેવિચ જેવા સજ્જનો બેશક ન જ ઘડી કાઢી શક્યા હોત. અને એવું અંતર ઊભું કરવાની ચાલબાજી, ઉક્રાઈનિયન કામદારોને **અલગ** રાષ્ટ્રીય સંગઠનમાં **નોખા પાડી નાખવાની** હિમાયત કરતા 'દ્ઝવીન'ના લેખકોના જૂથની આખી નીતિ જોડે બરાબર મેળ ખાય છે!*

રાષ્ટ્રીય સવાલની બાબતમાં આવો ઘોર સંભ્રમ ફેલાવવાની કામગીરી સર્વહારા વર્ગની હરોળોમાં ફૂટ પાડવાનું કામ કરતા—અને 'દ્ઝવીન'ની વાસ્તવિક ભૂમિકા ચોક્કસ એવી જ છે—રાષ્ટ્રવાદી કૂપમંડૂકોના જૂથને તદ્દન છાજતી જ છે. એ તો વગર કહ્યે જ સાફ છે કે તેમને "લગભગ પાર્ટીના જ માણસો" કહેવામાં આવે ત્યારે "ભયંકર" માઠું લગાડતા યુર્કેવિચો અને લીબમાનો પાર્થક્યના

---

* *«Outline of the Development of the Ukrainian Working-Class Movement in Galicia»* (કીયેવ, ૧૯૧૪) નામના મિ. લેવીન્સ્કીના પુસ્તકની મિ.યુર્કેવિચે લખેલી પ્રસ્તાવના ખાસ જુઓ.

અધિકારની સમસ્યાને કાર્યક્રમમાં **પોતે** કેવી રીતે ઉકેલવા માગે છે તેને વિશે કશું જ નથી કહેતા, એક શબ્દ પણ નથી બોલતા.

ત્રીજો અને મુખ્ય "ચીંથરિયો" છે મિ. સેમ્કોવ્સ્કી. તે વિસર્જનવાદી અખબારની કટારોમાં રશિયન વાચકવર્ગની સમક્ષ કાર્યક્રમના નવમા મુદ્દાની ઉપર "ગાળોનો વરસાદ વરસાવે છે" અને સાથે સાથે એમ પણ જાહેર કરે છે કે પોતે એ મુદ્દાને કાઢી નાખવાની "દરખાસ્તને અમુક કારણોસર બહાલી નથી આપતો"!!

માન્યામાં ન આવે એવી વાત છે, પણ હકીકત છે.

૧૯૧૨ના ઑગસ્ટ માસમાં વિસર્જનવાદીઓના સંમેલને રાષ્ટ્રીય સવાલને સત્તાવાર રીતે ઉઠાવ્યો. નવમા મુદ્દાના સવાલ વિશે મિ. સેમ્કોવ્સ્કીએ લખેલા લેખ સિવાય બીજો એક પણ લેખ દોઢ વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થયો નથી. અને એ લેખમાં લેખક કાર્યક્રમનો **અસ્વીકાર કરે છે** પરંતુ તેમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્તને "**અમુક** કારણોસર" (એ શું કોઈ ગુપ્ત રોગ છે?) "બહાલી આપતો નથી"!! અમે એ વાતની શરત મારવા તૈયાર છીએ કે તકવાદનાં અને તકવાદથી પણ વધારે ખરાબ એવા પાર્ટીના પરિત્યાગનાં પાર્ટીના વિસર્જનનાં, આવાં ઉદાહરણો દુનિયામાં ક્યાંય પણ મળવાં મુશ્કેલ છે.

સેમ્કોવ્સ્કીની દલીલો કેવી છે તે દર્શાવવા માટે એક જ દાખલો પૂરો થઈ પડશે:

> તે લખે છે: "પોલિશ સર્વહારા વર્ગ એક જ રાજ્યના માળખાની અંદર સમગ્ર રશિયન સર્વહારા વર્ગની જોડે ખભેખભા મિલાવીને લડવા માગતો હોય પરંતુ એથી ઊલટું પોલિશ સમાજના પ્રત્યાઘાતી વર્ગો પોલૅંડને રશિયાથી નોખું પાડવા માગતા હોય અને લોકપૃચ્છામાં પાર્થક્યની તરફેણમાં બહુમતી મેળવી જાય તો પછી આપણે શું કરવું? કેંદ્રીય સંસદમાં આપણે રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓએ પોલિશ સાથીઓની જોડે મળીને પાર્થક્યની **વિરુદ્ધ** મત આપવો જોઈએ કે પછી—આત્મનિર્ણયના અધિકારનો ભંગ ન થાય એટલા ખાતર—પાર્થક્યની **તરફેણમાં** મત આપવો જોઈએ?" ('નોવાયા રાબોચાયા ગાઝેતા',[40] અંક ૭૧.)

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ચર્ચા **શાને વિશે** થઈ રહી છે એ મિ. સેમ્કોવ્સ્કીની સમજણમાં ઊતર્યું જ નથી! તેને એ વાતનો ખયાલ પણ નથી

આવ્યો કે પાર્થક્યનો અધિકાર કેંદ્રીય સંસદ દ્વારા **નહિ** પણ **અલગ થનારા** પ્રદેશની સંસદ (વિધાનસભા, લોકપૃચ્છા, વગેરે) દ્વારા સવાલના ફેંસલાની પૂર્વધારણા કરે છે.

લોકશાહીમાં બહુમતી પ્રત્યાઘાતની તરફેણમાં હોય તો "આપણે શું કરવું" —એ સવાલ વિશેની આવી બાલિશ મૂંઝવણ વાસ્તવિક, હકીકતી, અને ચેતનમય રાજકારણની ઉપર પડદો ઢાંકવાનું કામ કરે છે, જ્યારે પુરિશ્કેવિચો **અને** કોકોશિકનો **બન્ને** તો પાર્થક્યના ખયાલ સુદ્ધાંને ગુનાહિત ગણે છે! **સમગ્ર** રશિયાના સર્વહારાઓએ વર્તમાન સમયે પુરિશ્કેવિચો અને કોકોશિકનોની વિરુદ્ધ કદાચ ન લડવું જોઈએ પણ તેમને બાજુ પર રહેવા દઈને લડત પોલેંડના પ્રત્યાઘાતી વર્ગોની વિરુદ્ધ ચલાવવી જોઈએ!!

જે મિ. એલ. માર્તોવે કાર્યક્રમનો ખરડો તૈયાર કરેલો અને ૧૯૦૩માં તેને મંજૂર કરાવેલો તથા આગળ જતાં પાર્થક્યના અધિકારની તરફેણમાં લખેલું પણ ખરું, એ જ મિ. એલ. માર્તોવ જે અખબારના વૈચારિક માર્ગદર્શકોમાંનો એક છે તે વિસર્જનવાદી મુખપત્રમાં લખવામાં આવતો અજબ બેઢંગો બકવાદ આવો છે. એમ લાગે છે કે એલ. માર્તોવ હવે નિયમાનુસાર આમ દલીલ કરે છે:

ત્યાં કોઈ ચાલાક માણસની જરૂર નથી;
રેઆદને મોકલી દો એ જ બહેતર છે,
પછી હું જોઈશ કે શું થાય છે.[41]

તે રેઆદ-સેમ્કોવ્સ્કીને મોકલે છે અને એક દૈનિક અખબારમાં કાર્યક્રમથી અણજાણ નવા વાચકોની સમક્ષ અમારા કાર્યક્રમને વિકૃત કરી નાખવા તથા ભયંકર રીતે ગૂંચવી નાખવા દે છે.

હા, વિસર્જનવાદ ખૂબ આગળ વધી ગયો છે—ઘણાબધા જાણીતા ભૂતપૂર્વ સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓમાં પણ હવે પાર્ટી-ભાવનાનો અણસાર સરખો બચ્યો નથી.

રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગને લીબમાનો, યુર્કેવિચો અને સેમ્કોવ્સ્કીઓની પંગતમાં બેશક ન જ મૂકી શકાય, પરંતુ બરાબર એ જ પ્રકારના લોકો તેની ભૂલને ઝડપી લે છે એ હકીકત વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક બતાવે છે કે તે કેવા તકવાદમાં સરી પડી છે.

૧૦. નિષ્કર્ષ

હવે આપણે નિષ્કર્ષ તારવીએ.

સામાન્ય રૂપે માર્ક્સવાદના સિદ્ધાંતના દૃષ્ટિકોણથી જોતાં આત્મનિર્ણયના અધિકારનો સવાલ મુદ્દલ મુશ્કેલી ઊભી કરતો નથી. ૧૮૯૬ના લંડન-ઠરાવનો, આત્મનિર્ણય ફક્ત પાર્થક્યના અધિકારનું જ અર્થસૂચન કરે છે એ હકીકતનો, અથવા બધી જ મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિઓનું વલણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય રાજ્યોની સ્થાપના પ્રત્યે જ હોય છે એ હકીકતનો ગંભીર વિરોધ કોઈ ન જ કરી શકે.

મુશ્કેલી તો અમુક હદ સુધી એ હકીકત ઉત્પન્ન કરે છે કે રશિયામાં ઉત્પીડક અને ઉત્પીડિત બન્ને પ્રકારનાં રાષ્ટ્રોનો સર્વહારા વર્ગ ખભેખભા મિલાવીને લડી રહ્યો છે અને તેણે એમ જ લડવું જોઈએ. ઉપસ્થિત કર્ત્તવ્ય છે સમાજવાદ માટેના સર્વહારા વર્ગના વર્ગસંઘર્ષની એકતા સલામત જાળવી રાખવાનું અને સમગ્ર મૂડીવાદી તેમ જ યમદૂત રાષ્ટ્રવાદી અસરોનો પ્રતીકાર કરવાનું. ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોમાં સર્વહારા વર્ગનું સ્વતંત્ર પાર્ટી તરીકે અલગ સંગઠન ક્યારેક ક્યારેક જે તે રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રવાદની વિરુદ્ધ એવા કટ્ટર સંઘર્ષમાં પરિણમે છે કે દૃષ્ટિફલક વિકૃત બની જાય છે અને ઉત્પીડક રાષ્ટ્રનો રાષ્ટ્રવાદ વિસારે પડી જાય છે.

પરંતુ દૃષ્ટિફલકની એ વિકૃતિ લાંબા વખત સુધી કાયમ ન જ રહી શકે. વિવિધ રાષ્ટ્રોના સર્વહારાઓના સંયુક્ત સંઘર્ષના અનુભવે તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે પ્રદર્શિત કરી દીધું છે કે રાજકીય સવાલોને આપણે "ક્રેકોવ"ના નહિ પરંતુ અખિલ રશિયન દૃષ્ટિબિંદુથી જ નિરૂપિત કરવા જોઈએ. અને અખિલ રશિયન રાજકારણમાં પુરિશ્કેવિચોની તથા કોકોશિકનોની જ બોલબાલા છે. તેમના વિચારો પ્રબળતા ધરાવે છે અને પરપ્રજાઓને તેમના "અલગતાવાદ" બદલ તથા પાર્થક્યનો **વિચાર કરવા** બદલ હેરાન કરવાની તેમની નીતિનો દૂમામાં,

નિશાળોમાં, દેવળોમાં, બૅરેકોમાં, અને સેંકડો તથા હજારો અખબારોમાં પ્રચાર કરવામાં આવે છે તેમ જ તેને સર્વત્ર અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. આ રાષ્ટ્રવાદનું રશિયન ઝેર જ સમગ્ર અખિલ રશિયન રાજકીય વાતાવરણને દૂષિત કરી રહ્યું છે. આ હકીકત એવા રાષ્ટ્રની કમનસીબી છે કે જે બીજાં રાષ્ટ્રોને ગુલામીમાં જકડી રાખીને રશિયાભરમાં પ્રત્યાઘાતને મજબૂત બનાવી રહ્યું છે. ૧૮૪૯ અને ૧૮૬૩ ની સ્મૃતિઓ જીવંત રાજકીય પરંપરાનું રૂપ ધારણ કરી રહી છે અને દેશભરમાં મહાકાય ઝંઝાવાતો નહિ ફરી વળે તો એ પરંપરા પ્રત્યેક લોકશાહીવાદી આંદોલનના અને **ખાસ કરીને** પ્રત્યેક સામાજિક-લોકશાહીવાદી આંદોલનના માર્ગને અનેક દાયકાઓ પર્યંત અવરોધવાનું જોખમ પેદા કરે છે.

ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોના અમુક માર્ક્સવાદીઓનું (તેમનું "દુર્ભાગ્ય" એ છે કે "પોતાની" રાષ્ટ્રીય મુક્તિનો ખયાલ વસતિના સમુદાયોને ક્યારેક બીજી બાબતો પ્રત્યે તદ્દન આંધળા બનાવી દે છે) દૃષ્ટિબિંદુ ક્યારેક ક્યારેક ભલે ગમે તેટલું સ્વાભાવિક લાગતું હોય પરંતુ એ વાતમાં શંકાને સ્થાન હોઈ શકે જ નહિ કે **હકીકતમાં** રશિયામાં વર્ગ-શક્તિઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ આત્મનિર્ણયના અધિકારની હિમાયતના ઈનકારને બદતરીન તકવાદ સમો બનાવી દે છે, એ ઈનકાર સર્વહારા વર્ગને કોકોશ્કિનોના ખયાલોથી દૂષિત કરવા સમો બની રહે છે. અને સારતત્ત્વની દૃષ્ટિએ એ ખયાલો પુરિશ્કેવિચોના જ ખયાલો અને પુરિશ્કેવિચોની જ નીતિ છે.

એટલે, રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગના દૃષ્ટિબિંદુને પહેલાં તો વિશિષ્ટ રૂપે પોલિશ "ક્રેકોવ" સંકુચિતતા* ગણીને માફ કરી શકાયું હોત, પરંતુ વર્તમાન સમયે જ્યારે રાષ્ટ્રવાદ, અને સૌથી વધારે તો સરકારી રશિયન રાષ્ટ્રવાદ, દરેક ઠેકાણે વધારે મજબૂત બની ગયો છે અને નીતિને **એ** રશિયન રાષ્ટ્રવાદ જ નિર્ધારિત

---

* એ સમજવાનું મુશ્કેલ નથી કે જેમ તલાકના અધિકારની માન્યતા કોઈ ખાસ દાખલામાં તલાકની વિરુદ્ધના આંદોલનને બકાત રાખતી નથી એમ જ **સમગ્ર રશિયાના** માર્ક્સવાદીઓએ, અને સૌથી પહેલાં તથા સૌથી વધારે તો રશિયાનોએ, રાષ્ટ્રોના પાર્થક્યના **અધિકારને** આપેલી માન્યતા પાર્થક્યની વિરુદ્ધના કોઈ ખાસ **ઉત્પીડિત** રાષ્ટ્રના **આંદોલનને** કોઈ પણ રીતે બકાત નથી જ રાખતી. એટલે અમે એમ માનીએ છીએ કે હાલ સેમ્કોવ્સ્કી અને ત્રોત્સ્કી દ્વારા "ઉપજાવી કાઢવામાં" આવતા બિનહયાત "આંતરવિરોધ"ને હસી કાઢનારા પોલિશ માર્ક્સવાદીઓની સંખ્યા અનિવાર્ય રીતે વૃદ્ધિ પામશે જ.

કરી રહ્યો છે ત્યારે એવી સંકુચિતતા અક્ષમ્ય બની જાય છે. વાસ્તવમાં, **બધાં** જ રાષ્ટ્રોના એવા તકવાદીઓ તેને ઝડપી લે છે કે જે "ઝંઝાવાતો" તથા "છલંગો"ના વિચારમાત્રથી પણ ગભરાઈ જાય છે, મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિને પરિપૂર્ણ થઈ ગયેલી માને છે, અને કોકોશિકનોના લિબરલિઝમને અપનાવી લેવાની ઝંખના ધરાવતા હોય છે.

કોઈ પણ બીજા રાષ્ટ્રવાદની જેમ જ રશિયન રાષ્ટ્રવાદ પણ, અમુક મૂડીવાદી દેશમાં અમુક વખતે કયા વર્ગો સર્વોચ્ચતા ધરાવે છે તે અનુસાર, વિવિધ કક્ષાઓમાંથી પસાર થાય છે. ૧૯૦૫ સુધી આપણે લગભગ એકલા રાષ્ટ્રીય પ્રત્યાઘાતીઓને જ જાણતા હતા. ક્રાંતિ પછી આપણા દેશમાં **રાષ્ટ્રીય લિબરલો** પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

આપણા દેશમાં ઑક્ટોબરવાદીઓ તથા કેડેટો (કોકોશિકન) બન્નેએ, અર્થાત્ વર્તમાન સમયના સમગ્ર મૂડીદાર વર્ગે, વાસ્તવમાં એ જ ધોરણ અપનાવ્યું છે.

અને આગળ જતાં રશિયન રાષ્ટ્રીય લોકશાહીવાદીઓ પણ **અનિવાર્ય રીતે** અસ્તિત્વમાં આવશે જ. 'પ્રજાકીય-સમાજવાદી' પાર્ટી[42]ના સંસ્થાપકોમાંના એક મિ. પેશેખોનોવે કિસાનના રાષ્ટ્રવાદી પૂર્વગ્રહોની બાબતમાં સાવચેતી રાખવાની અપીલ કરતી વેળા ('રૂસ્સ્કોયે બોગાત્સ્ત્વો'[43]ના ઑગસ્ટ, ૧૯૦૬ના અંકમાં) એ દૃષ્ટિબિંદુ વ્યક્ત કરી દીધું છે. અમારી બોલ્શેવિકોની વિરુદ્ધ બીજાઓ ભલે ગમે તેટલો કાદવ ઉછાળે અને જાહેર કરે કે અમે કિસાનને "આદર્શ બનાવી દઈ રહ્યા છીએ", પરંતુ કિસાનની સમજદારી અને કિસાનના પૂર્વગ્રહની વચ્ચે, લોકશાહીની તરફેણમાં તથા પુરિશ્કેવિચના વિરોધમાં કિસાનની કોશિશો અને ધર્માધિકારી તથા જમીનદારની સાથે સુલેહ કરવાની કિસાનની કોશિશો વચ્ચે, અમે હંમેશાં ભિન્નતાની રેખા અંકિત કરી છે અને કરતા રહીશું.

અત્યારે પણ, અને ઘણું કરીને સારી પેઠે લાંબા સમય સુધી, સર્વહારા વર્ગીય લોકશાહીવાદે રશિયન કિસાનોના રાષ્ટ્રવાદને ગણતરીમાં લેવો જ પડશે (તેની તરફેણમાં છૂટછાટ મૂકવાના અર્થમાં નહિ પણ તેનો સામનો કરવાના અર્થમાં).* ઉત્પીડિત રાષ્ટ્રોમાં ૧૯૦૫ પછી ખૂબ તીવ્ર થઈ ગયેલી રાષ્ટ્રવાદની

---

*પોલિશ રાષ્ટ્રવાદમાં થતાં પરિવર્તનોનું, દાખલા તરીકે ઉમરાવ વર્ગીય રાષ્ટ્રવાદમાંથી મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદમાં અને તે પછી કિસાન-રાષ્ટ્રવાદમાં થયેલા તેના

જાગ્રતિ (દાખલા તરીકે આપણે પ્રથમ દૂમાના "સ્વાયત્તતાવાદીઓ-સમવાયતંત્રવાદીઓ"ના જૂથને, ઉક્રાઈનિયન આંદોલનના તથા મુસ્લિમ આંદોલનના વિકાસને, વગેરેને યાદ કરીએ) શહેરોના અને ગામોના રશિયન નિમ્ન-મૂડીવાદી વર્ગમાં રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાને અનિવાર્ય રીતે વધારે ઊંડી બનાવશે જ. રશિયાનું લોકશાહીકરણ જેટલી ધીરી ગતિએ થશે એટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય દમન તથા વિભિન્ન રાષ્ટ્રોના મૂડીદાર વર્ગની વચ્ચેના કજિયાકંકાસ વધારે જડઘાલુ, પાશવી અને કટ્ટર બનશે. સાથે સાથે જ, રશિયન પુરિશ્કેવિચોનું વિશેષ રૂપે પ્રત્યાઘાતી સ્વરૂપ પાડોશી રાજ્યોમાં ક્યારેક ખૂબ વધારે આઝાદી ભોગવતી વિભિન્ન ઉત્પીડિત પ્રજાઓમાં "અલગતાવાદી" વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરશે (અને મજબૂત બનાવશે).

આવી હાલત રશિયાના સર્વહારા વર્ગની સમક્ષ દ્વિવિધ અથવા એમ કહીએ કે બે પાસાં ધરાવતું કર્ત્તવ્ય ખડું કરે છે: બધી જાતના રાષ્ટ્રવાદનો, અને સૌથી વધારે તો રશિયન રાષ્ટ્રવાદનો, સામનો કરવો; બધાં જ રાષ્ટ્રોના અધિકારોની પૂર્ણ સમાનતાને સામાન્ય રૂપે માન્ય કરવી એટલું જ નહિ પરંતુ સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના સંબંધી અધિકારોની સમાનતાને પણ માન્ય કરવી, અર્થાત્

રૂપાંતરની પ્રક્રિયાનું, બારીક અવલોકન રોચક નીવડશે. «*Das polnische Gemeinwesen im preussischen Staat*» (પ્રશિયન રાજ્યમાં પોલિશ લોકસમૂહ — રશિયન ભાષાંતર થઈ ગયું છે) નામના પોતાના પુસ્તકમાં લુડવીગ બેર્નહાર્ડ એક જર્મન કોકોશિકનના વિચાર જોડે સહમત થઈને એક ખૂબ જ લાક્ષણિક ઘટનાનું વર્ણન કરે છે: જર્મનીમાં વસતા પોલેંડના વતનીઓએ રાષ્ટ્રીયતા માટેના, ધર્મ માટેના, અને "પોલિશ" ભૂમિ માટેના પોતાના સંઘર્ષમાં **પોલિશ** કિસાનોનાં વિભિન્ન સહકારી અને બીજાં મંડળોના ગાઢ જોડાણના રૂપમાં કરેલી એક પ્રકારના "કિસાન પ્રજાસત્તાક"ની સ્થાપના. જર્મન ઉત્પીડને પોલેંડના વતનીઓને ભેગા મેળવી દઈને, તેમને બીજા બધાથી અલગ કરી દઈને, પહેલાં તો તેમનામાં ઉમરાવ વર્ગનો રાષ્ટ્રવાદ જાગ્રત કર્યો, પછી મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદ જાગ્રત કર્યો, અને છેલ્લે કિસાન જનતાનો રાષ્ટ્રવાદ જાગ્રત કર્યો (ખાસ કરીને ૧૮૭૩માં જર્મનોએ નિશાળોમાં પોલિશ ભાષાની વિરુદ્ધ આરંભેલી જેહાદ પછી). રશિયામાં પરિસ્થિતિ એ જ દિશામાં જઈ રહી છે, અને તે ફક્ત પોલેંડની બાબત પૂરતી જ મર્યાદિત નથી.

રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના, પાર્થક્યના, અધિકારને પણ માન્ય કરવો. અને તેની સાથે સાથે બધાં રાષ્ટ્રોના કોઈ પણ રૂપ ધરાવતા રાષ્ટ્રવાદની વિરુદ્ધ સફળ સંઘર્ષના જ હિતમાં સર્વહારા વર્ગીય સંઘર્ષની તેમ જ સર્વહારા વર્ગનાં સંગઠનોની એકતા જાળવી રાખવી અને રાષ્ટ્રીય અલગતા ઊભી કરવાની મૂડીવાદી કોશિશો છતાં એ સંગઠનોને એક સુગ્રથિત આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળમાં એકસૂત્ર કરવાં.

બધાં રાષ્ટ્રો માટે અધિકારોની પૂર્ણ સમાનતા; રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર; બધાં રાષ્ટ્રોના કામદારોની એકસૂત્રતા—એ જ રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ અપનાવવાનો બોધ માર્ક્સવાદ, આખી દુનિયાનો અનુભવ, અને રશિયાનો અનુભવ કામદારોને આપે છે.

મિ. કોસોવ્સ્કીએ જેમાં બધાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારોની માન્યતા વિશે નીચે મુજબ લખ્યું છે એ 'નાશા રાબોચાયા ગાઝેતા'નો ત્રીજો અંક મને મળ્યો ત્યારે આ લેખ ટાઇપ ગોઠવાઈને મુદ્રણ માટે તૈયાર થઈ ગયો હતો :

> "પાર્ટીની પ્રથમ કોંગ્રેસે (૧૮૯૮) આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી કોંગ્રેસોના નિર્ણયોમાંથી લઈ લીધેલી અને પ્રથમ કોંગ્રેસના ઠરાવમાંથી યંત્રવત્ ઊંચકી લેવામાં આવેલી આ વાતનો, ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ, ૧૯૦૩ની કોંગ્રેસમાં એ જ અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો હતો જે તેમાં સમાજવાદી ઇન્ટરનેશનલે પૂર્યો હતો, એટલે કે રાજકીય આત્મનિર્ણય, અર્થાત્ રાષ્ટ્રોનો રાજકીય સ્વાધીનતાની દિશામાં આત્મનિર્ણય. એ રીતે, પ્રાદેશિક અલગતાના અધિકારનું અર્થસૂચન કરતી રાષ્ટ્રીય આત્મનિર્ણયની ફોર્મ્યુલા એ સવાલની ઉપર કોઈ પણ રીતે પ્રભાવ પાડતી જ નથી કે અમુક રાજ્ય-સંઘટનની **અંદર** પોતાના વર્તમાન રાજ્યને તજી દઈ શકે એમ ન હોય અથવા તજી દેવાની ઇચ્છા જ ન ધરાવતી હોય એવી પ્રજાઓની બાબતમાં રાષ્ટ્રીય સંબંધોનું નિયમન કેવી રીતે થવું જોઈએ."

આ ઉપરથી એ વાત સાફ છે કે મિ. કોસોવ્સ્કીએ ૧૯૦૩ની બીજી કોંગ્રેસની કાર્યનોંધો જોઈ છે અને આત્મનિર્ણય શબ્દનો સાચો (અને એકમાત્ર) અર્થ તે પૂરેપૂરી રીતે સમજે છે. આ બાબતની એ હકીકત સાથે સરખામણી

કરો કે કાર્યક્રમની ઠેકડી ઉડાડવા માટે અને કાર્યક્રમ અસ્પષ્ટ છે એવી દાંડી પીટવા માટે બુંદવાદી અખબાર 'ત્સાઈત'[44]ના તંત્રીઓએ મિ. લીબમાનને ખડો કર્યો !! આ બુંદવાદીઓની "પાર્ટી"ની નીતિરીતિ પણ ભારે વિચિત્ર છે... આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને કોંગ્રેસે **યંત્રવત્** ઉપાડી લીધો હતો એવી ઘોષણા કોસોવ્સ્કી કેમ કરે છે એ તો "ફક્ત ખુદા જ જાણે છે." અમુક લોકોને "વાંધો ઉઠાવવાનું મન હોય છે", પરંતુ વાંધો કેવી રીતે, શા માટે, અને ક્યાં ઉઠાવવો તેનું ભાન નથી હોતું.

૧૯૧૪ના ફેબ્રુઆરી—મે દરમિયાન લિખિત
૧૯૧૪ના એપ્રિલ—જૂન માસ દરમિયાન
'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે'ના
અંક ૪, ૫, અને ૬માં પ્રકાશિત
હસ્તાક્ષર: વી. ઇલ્યીન

ટિપ્પણીઓ

[1] **'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે'** (પ્રબોધન) — બોલ્શેવિક સૈદ્ધાંતિક માસિક. આ માસિક ૧૯૧૧ના ડિસેંબરથી ૧૯૧૪ના જૂન સુધી પિટર્સબર્ગમાં કાયદેસર પ્રકાશિત થતું રહ્યું હતું.

મોસ્કોથી પ્રકાશિત 'મીસ્લ' (વિચાર) નામક બોલ્શેવિક સામયિકને ઝારશાહી સરકારે બંધ કરાવી દીધું હતું. લેનિનની સૂચના અનુસાર એ સામયિકને સ્થાને 'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે' માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું. લેનિન પેરિસ અને ક્રેકોવ તથા પોરોનિનોમાં રહીને 'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે'ના કાર્યનું માર્ગદર્શન કરતા, લેખોને મઠારતા, અને સંપાદક મંડળ જોડે નિયમિત પત્રવ્યવહાર કરતા. તેમાં લેનિનની નિમ્નાંકિત કૃતિઓ પ્રકાશિત થઈ હતી: 'માર્ક્સવાદનાં ત્રણ ઉગમસ્થાનો અને ત્રણ સંઘટક અંગો', 'રાષ્ટ્રીય સવાલ સંબંધી ટીકાત્મક વિચારો', 'રાષ્ટ્રોનો આત્મનિર્ણયનો અધિકાર', વગેરે.

૧૯૧૪ના જૂનમાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં જ ઝારશાહી સરકારે 'પ્રોસ્વેશ્ચેનિયે'નું પ્રકાશન અટકાવી દીધું. ૧૯૧૭ની શરદના દિવસોમાં માસિક પાછું શરૂ થયું. તેનો ફક્ત એક જ અંક પ્રકાશિત થયો. — પૃ૦ ૫

[2] **વિસર્જનવાદી** — ૧૯૦૫—૧૯૦૭ની ક્રાંતિના પરાજય પછી મેન્શેવિકો (રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીનું તકવાદી જૂથ)ની અંદર ઉદ્‌ભવ પામેલી પ્રવૃત્તિના સમર્થકો. તેમણે ગેરકાનૂની રીતે કામ કરતી ક્રાંતિકારી કામદાર પાર્ટીને ખતમ કરી નાખવાની માગણી કરી. તેમણે કામદારોને ઝારશાહીની વિરુદ્ધની પોતાની ક્રાંતિકારી લડત બંધ કરી દેવા સમજાવ્યા. તેની સાથે સાથે તેમણે કામદાર વર્ગની સક્રિય પાર્ટીની જગ્યાએ એવી તકવાદી કાનૂની પાર્ટી સ્થાપવાની કોશિશ કરી કે જે ઝારશાહીની માન્યતા ધરાવતા કાર્યક્રમ મુજબ

કામ કરે. લેનિન અને બીજા બોલ્શેવિકોએ વિસર્જનવાદીઓને સતત ઉઘાડા પાડયા અને બતાવી આપ્યું કે એ લોકો ક્રાંતિના દ્રોહીઓ છે. કામદારોની અંદર વિસર્જનવાદીઓની મુદ્દલ અસર નહોતી. રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીના ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરીમાં ભરાયેલા પ્રાગ સંમેલનમાં તેમને પાર્ટીની બહાર હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. — પૃ૦ ૫

[3] **બુંદવાદી** — 'લિથુઆનિયા, પોલૅંડ, અને રશિયાના યહૂદી કામદારોના સંઘ'નો સભ્ય. એ સંઘની સ્થાપના ૧૮૯૭માં થઈ હતી. એ સંઘમાં મુખ્યત્વે રશિયાના પશ્ચિમ પ્રદેશોના અર્ધસર્વહારાઓનું સંગઠન થયું હતું. બુંદે રશિયાના કામદાર આંદોલનમાં રાષ્ટ્રવાદ તથા અલગતાવાદને દાખલ કર્યા. ૧૯૧૭ની મહાન ઑકટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી બુંદના આગેવાનોએ સોવિયેત સરકારની વિરુદ્ધના સંઘર્ષમાં મૂડીવાદી સામંતી પ્રત્યાઘાતી શક્તિઓને મદદ કરી. ૧૯૨૧ના માર્ચમાં બુંદે સ્વેચ્છાએ પોતાનું વિસર્જન કરી નાખવાનું નક્કી કર્યું. — પૃ૦ ૫

[4] આ નિર્દેશ રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીએ ૧૯૦૩માં પોતાની બીજી કૉંગ્રેસમાં અપનાવેલા કાર્યક્રમ પ્રત્યે છે.

લંડન આંતરરાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસ, ૧૮૯૬ — બીજી ઈન્ટરનેશનલની ચોથી કૉંગ્રેસ. કૉંગ્રેસે રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકાર વિશે અપનાવેલો ઠરાવ પૃષ્ઠ ૫૧ ૫૨ જુઓ. — પૃ૦ ૬

[5] «*Die Neue Zeit*» (નવયુગ) — જર્મન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક પાર્ટીનું સૈદ્ધાંતિક સામયિક. એ સામયિક ૧૮૮૩થી ૧૯૨૩ સુધી સ્ટુટગાર્ટથી પ્રકાશિત થતું રહ્યું હતું. તેનું તંત્રીપદ ૧૯૧૭ના ઑકટોબર સુધી કાર્લ કાઉત્સ્કીના હાથમાં અને ત્યાર પછી કૂનોવના હાથમાં રહ્યું હતું. માર્ક્સવાદના સંસ્થાપક કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક ઍંગેલ્સનાં ઘણાં લખાણો પહેલી વાર એ સામયિકમાં પ્રકાશિત થયેલાં. ઍંગેલ્સ સામયિકના સંપાદક મંડળને સલાહ આપતા રહેતા અને માર્ક્સવાદના માર્ગથી આડા ફંટાઈ જવા બદલ તેમની ટીકા કરતા.

ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકામાં ઍંગેલ્સના મૃત્યુ પછી એ સામયિકે નિયમિત રૂપે સુધારણાવાદીઓના લેખો પ્રકાશિત કરવાનું શરૂ કરી દીધું. તેમાં એ૦ બર્નસ્ટાઈને 'સમાજવાદની સમસ્યાઓ' શીર્ષક હેઠળ લખેલા કેટલાય લેખો પણ હતા. બર્નસ્ટાઈનના એ લેખોથી માર્ક્સવાદની વિરુદ્ધ સુધારણાવાદીઓના હુમલાઓની શરૂઆત થઈ. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪—

૧૯૧૮) દરમિયાન એ સામયિકે મધ્યમ માર્ગનું વલણ અખત્યાર કર્યું અને હકીકતમાં સામાજિક-અંધરાષ્ટ્રવાદનું સમર્થન કર્યું. — પૃ૦ ૮

[6] **'નાઊચ્નાયા મીસ્લ'** — ૧૯૦૮માં રીગાથી પ્રકાશિત થયેલું મેન્શેવિક પ્રવૃત્તિનું સામયિક. — પૃ૦ ૮

[7] **સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતા** — રાષ્ટ્રીય સવાલના સંબંધમાં ઑસ્ટ્રિયાના સામાજિક-લોકશાહીવાદી આગેવાનો ઓટો બાઉએર તથા કાર્લ રેનરે ૧૮૯૦—૧૯૦૦ દરમિયાન રજૂ કરેલો એક તકવાદી કાર્યક્રમ. એ કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રોના આત્મનિર્ણયના અધિકારનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. કાર્યક્રમનો સાર આવો હતો: દેશના કોઈ પણ ભાગમાં વસતા એક જ રાષ્ટ્રીયતાના સઘળા લોકોનો એવો સ્વાયત્ત રાષ્ટ્રીય સંઘ રચવામાં આવે કે જેને સાર્વજનિક કેળવણી (દરેક રાષ્ટ્રીયતાના લોકો માટે અલગ અલગ નિશાળ) તથા બીજી સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના પૂરા બંદોબસ્તનો અધિકાર સરકાર તરફથી મળે. એવી નીતિનો અમલ થયો હોત તો દરેક રાષ્ટ્રીય સમૂહની અંદર ધર્માધિકારીઓનો તથા પ્રત્યાઘાતી રાષ્ટ્રવાદી વિચારસરણીનો પ્રભાવ વધારે જોરદાર બની ગયો હોત. રાષ્ટ્રો વચ્ચે અણબનાવ પેદા કરીને એ કાર્યક્રમે કામદારોના સંગઠનમાં પણ અવરોધ ઊભા કર્યા હોત. રશિયામાં સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતાના સૂત્રનું સમર્થન વિસર્જનવાદીઓ, બુંદવાદીઓ, અને જ્યોર્જિયન મેન્શેવિકોએ કર્યું હતું. લેનિને કેટલાય લેખોમાં એ કાર્યક્રમની સખત ટીકા કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે આ "પૂરેપૂરી મૂડીવાદી અને એકદમ ગલત વિચારસરણી" છે તથા તેનું ધ્યેય "બધાં રાષ્ટ્રોને એક વિશેષ રાજ્યસંસ્થા દ્વારા ખૂબ મજબૂત અને કાયમી પાયા પર એકબીજાથી અલગ કરી દેવાનું છે." — પૃ૦ ૯

[8] *«Przegląd Socjaldemokratyczny»* (સામાજિક-લોકશાહીવાદી સમીક્ષા) — ૧૯૦૨થી ૧૯૦૪ સુધી અને ૧૯૦૮થી ૧૯૧૦ સુધી ક્રેકોવથી સામાજિક-લોકશાહીવાદીઓ દ્વારા પ્રકાશિત સામયિક. રોઝા લુક્ઝેમ્બુર્ગે તેના કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લીધો હતો. — પૃ૦ ૯

[9] જુઓ કાર્લ માર્ક્સની રચના 'મૂડી', ખંડ ૧. — પૃ૦ ૧૦

[10] **'રૂસ્સ્કાયા મીસ્લ'** (રૂસી વિચાર) — ૧૮૮૦થી ૧૯૧૮ સુધી મોસ્કોથી પ્રકાશિત સાહિત્યિક અને રાજકીય માસિક. એ માસિક ૧૯૦૫ સુધી લિબરલ-નરોદવાદી હતું, પરંતુ ૧૯૦૫ની ક્રાંતિ પછી બંધારણીય-લોકશાહીવાદી

(કેડેટ) પાર્ટીની મવાળ પાંખનું મુખપત્ર બની ગયું. પ૦ સ્રૂવે દ્વારા સંપાદિત એ માસિકે રાષ્ટ્રવાદ તથા પાદરીવાદનો પ્રચાર કર્યો અને ઠકરાતી મિલકતનો બચાવ કર્યો.—પૃ૦ ૧૮

[11]આ નિર્દેશ ઑસ્ટ્રિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીની ૧૮૯૯ના સપ્ટેંબરની ૨૪થી ૨૯ તારીખ સુધી બ્રૂનમાં ભરાયેલી કોંગ્રેસ પ્રત્યે છે. કોંગ્રેસની કાર્યસૂચિમાં રાષ્ટ્રીય સવાલ મુખ્ય સ્થાને હતો. કોંગ્રેસમાં બે જુદા જુદા ઠરાવ પેશ કરવામાં આવ્યા. કેંદ્રીય સમિતિએ રજૂ કરેલા ઠરાવમાં મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રોની પ્રાદેશિક સ્વાયત્તતાનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું હતું અને દક્ષિણ-સ્લાવ સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીની સમિતિએ દેશમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વસતા એક જ રાષ્ટ્રીયતાના બધા લોકોની સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતાની તરફેણ કરી. કોંગ્રેસે સર્વસંમતિથી સાંસ્કૃતિક-રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતાનો અસ્વીકાર કરીને બાંધછોડનો એક ઠરાવ અપનાવ્યો. એ ઠરાવમાં ઑસ્ટ્રિયાની અંદર રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતાને સ્વીકૃતિ આપવામાં આવી.—પૃ૦ ૨૨

[12]**યમદૂતો**—ક્રાંતિકારી આંદોલનનો સામનો કરવા માટે ઝારશાહી પોલીસે બનાવેલી રાજાશાહીવાદી ટોળકી. યમદૂતોએ ક્રાંતિકારીઓનાં ખૂન કર્યાં, પ્રગતિશીલ બુદ્ધિજીવીઓને રંજાડયા, અને યહૂદીઓના હત્યાકાંડો આયોજિત કર્યા.—પૃ૦ ૨૮

[13]**સંયુક્ત ઉમરાવ મંડળ**— ૧૯૦૬ના મે મહિનામાં સ્થાપવામાં આવેલું જમીનદારોનું પ્રત્યાઘાતી સંગઠન. તેણે ઝારશાહી સરકારની નીતિને ખૂબ પ્રભાવિત કરેલી.—પૃ૦ ૩૧

[14]અહીંયાં **૧૯૦૭ના જૂનની ત્રીજી (સોળમી) તારીખના પ્રત્યાઘાતી રાજ્યપલટા** પ્રત્યે નિર્દેશ છે. તેના પરિણામે સરકારે બીજી રાજ્ય દૂમાને વિખેરી નાખી અને દૂમાની ચૂંટણી સંબંધી કાનૂનમાં ફેરફાર કર્યા. નવા કાનૂન મુજબ દૂમામાં જમીનદારો અને વેપારી તથા ઔદ્યોગિક મૂડીદારોના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યામાં સારી પેઠે વધારો થયો અને જેના પ્રતિનિધિઓ પહેલેથી જ ઓછા હતા એ કામદારો તથા કિસાનોના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા વળી પાછી ખૂબ ઘટી ગઈ. એ કાનૂને રશિયાના એશિયાઈ ભાગની મોટા ભાગની વસતિને મતાધિકારથી વંચિત કરી દીધી અને પોલેંડ તથા કોકેસિયાની વસતિના

પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ઘટાડીને અરધી કરી નાખી. એ કાનૂન હેઠળ ૧૯૦૭ના નવેંબરમાં ચૂંટવામાં આવેલી ત્રીજી દૂમા યમદૂતો તથા કેડેટોની દૂમા હતી.

ત્રીજી જૂનના રાજ્યપલટાએ પ્રતિગામી યુગનો આરંભ અંકિત કર્યો. તે "ત્રીજી જૂનના શાસન" તરીકે જાણીતો છે. — પૃ૦ ૩૧

[15] **ઑક્ટોબરવાદીઓ** અથવા સત્તરમી ઑક્ટોબરવાળાઓનો સંઘ — મોટા ઔદ્યોગિક મૂડીદાર વર્ગની અને પોતાની જાગીરોને મૂડીવાદી પદ્ધતિએ ચલાવતા મોટા જમીનદારોની પ્રતિક્રાંતિકારી પાર્ટી; તેની સ્થાપના ૧૯૦૫ના નવેંબરમાં થયેલી. ક્રાંતિથી ભયભીત થઈ ગયેલા ઝારે સત્તારમી ઑક્ટોબરે ઘોષણા કરીને જનતાને "નાગરિક આઝાદીઓ" તથા બંધારણનું વચન આપ્યું. એ ઘોષણાના શબ્દોને માની લઈને ઑક્ટોબરવાદીઓએ ઝારશાહી સરકારની ગૃહ તથા વિદેશ નીતિઓનું બિનશરતી સમર્થન કર્યું. ઑક્ટોબરવાદી નેતાઓ હતા — મોટો ઉદ્યોગપતિ ગુચ્કોવ, અને વિશાળ જાગીરોનો માલિક રોદ્ઝયાન્કો. — પૃ૦ ૩૧

[16] **પ્રગતિવાદીઓ** — રશિયન મૂડીદાર વર્ગનું લિબરલ-રાજશાહીવાદી જૂથ. એ જૂથ ઑક્ટોબરવાદીઓ અને કેડેટોની વચ્ચે મધ્યવર્તી સ્થાન ધરાવતું હતું.

કેડેટો — રશિયામાં લિબરલ-રાજશાહીવાદી મૂડીદાર વર્ગની અગ્રિમ પાર્ટી બંધારણીય-લોકશાહીવાદી પાર્ટીના સભ્યો. તેની સ્થાપના ૧૯૦૫ના ઑક્ટોબર માસમાં થઈ હતી અને તે મૂડીદાર વર્ગના, જમીનમાલિકોના, અને મૂડીવાદી બુદ્ધિજીવીઓના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હતી.

જનતાને છેતરવા માટે કેડેટો પોતાની પાર્ટીને 'જનતાની આઝાદીની પાર્ટી' કહેવડાવતા, પરંતુ હકીકતમાં બંધારણીય રાજશાહીની માગણી કરવાથી આગળ તેઓ કદી ગયા જ નહોતા.

પ્રથમ વિશ્વ-યુદ્ધ દરમિયાન (૧૯૧૪—૧૯૧૮) કેડેટોએ ઝારશાહી સરકારની વિસ્તારવાદી વિદેશ નીતિને સક્રિય ટેકો આપ્યો અને ૧૯૧૭માં જ્યારે ફેબ્રુઆરીની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિ શરૂ થઈ ત્યારે તેમણે રાજશાહીને બચાવી લેવાની કોશિશ કરી. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિના વિજય પછી તેઓ સોવિયેત સત્તાના કટ્ટર દુશ્મનો બની ગયા અને બધી સશસ્ત્ર પ્રતિક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિઓમાં તેમ જ દખલબાજોની ચડાઈઓમાં તેમણે ભાગ લીધો. — પૃ૦ ૩૧

[17] 'રેચ' (ભાષણ) — દૈનિક અખબાર, કેડેટોનું મુખપત્ર. ૧૯૦૬ના ફેબ્રુઆરીની ૨૩મી (માર્ચની ૮મી) તારીખથી પિટર્સબર્ગમાં તેનું પ્રકાશન શરૂ

થયું. ૧૯૧૭ના નવેંબરની ૮મી તારીખે પેત્રોગ્રાદ સોવિયેતની લશ્કરી ક્રાંતિકારી સમિતિએ તેનું પ્રકાશન અટકાવી દીધું. ત્યાર પછી (૧૯૧૮ના ઑગસ્ટ સુધી) તે બીજા નામે પ્રકાશિત થતું રહ્યું.—પૃ૦ ૩૧

[18] 'પ્રાવદા' (સત્ય)—કાયદેસર બોલ્શેવિક દૈનિક અખબાર. તે પિટર્સબર્ગમાં પ્રકાશિત થતું હતું. તેની સ્થાપના ૧૯૧૨ના એપ્રિલમાં થઈ હતી. તેનો પહેલો અંક ૧૯૧૨ના એપ્રિલની ૨૨મી (મેની ૫મી) તારીખે બહાર પડયો હતો.

લેનિન 'પ્રાવદા'ને સૈદ્ધાંતિક માર્ગદર્શન આપતા અને લગભગ દરરોજ અખબારમાં લેખ લખતા તથા તંત્રીમંડળને સલાહ આપતા. લેનિન ઈચ્છતા હતા કે અખબાર જોશીલી ક્રાંતિકારી ભાવનાથી ઓતપ્રોત રહે, અને સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ બિનમક્કમ લેખો પ્રકાશિત થાય ત્યારે તેઓ તંત્રીમંડળની ટીકા કરતા.

'પ્રાવદા'ને પોલીસ લગાતાર પરેશાન કરતી રહેતી. પહેલો અંક બહાર પડયા પછી સવા બે વર્ષની અંદર ઝારશાહી સરકારે તેને આઠ વાર બંધ કરાવી દીધું પરંતુ દરેક વેળા તે નવા નામે બહાર પડતું રહ્યું—'રાબોચાયા પ્રાવદા' (કામદારોનું સત્ય), 'પ્રોલેતાર્સ્કાયા પ્રાવદા' (સર્વહારા સત્ય), 'પૂત પ્રાવદી' (સત્ય માર્ગ), વગેરે. ૧૯૧૪ના જુલાઈની ૮મી (૨૧ મી) તારીખે અખબારનું પ્રકાશન બંધ કરી દેવામાં આવ્યું.

ફેબ્રુઆરી ક્રાંતિ પછી 'પ્રાવદા' માર્ચની ૫મી (૧૮મી) તારીખથી રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટી (બોલ્શેવિક)ના મુખપત્ર તરીકે ફરી પ્રકાશિત થવા લાગ્યું. એપ્રિલની ૫મી (૧૮મી) તારીખે રશિયા પાછા ફર્યા બાદ લેનિને 'પ્રાવદા'નું સંચાલન પોતાના હાથમાં લઈ લીધું. ૧૯૧૭ના જુલાઈથી ઑક્ટોબર દરમિયાન કામચલાઉ સરકારના દમનના કારણે 'પ્રાવદા'ને ચાર વાર નામ બદલાવવું પડયું. તે 'લિસ્તોક પ્રાવદી' (સત્યનું છાપું), 'પ્રોલેતારી' (સર્વહારા), 'રાબોચી' (કામદાર), અને 'રાબોચી પૂત' (કામદારોનો માર્ગ), નામો ધારણ કરીને બહાર પડતું રહ્યું. ૧૯૧૭ના ઑક્ટોબરની ૨૭મી (નવેંબરની ૯મી) તારીખથી તેણે પોતાનું મૂળ નામ 'પ્રાવદા' પાછું ધારણ કરી લીધું.
—પૃ૦ ૩૧

[19] આ નિર્દેશ **બીજી અખિલ ઉક્રાઈનિયન વિદ્યાર્થી કોંગ્રેસ** પ્રત્યે છે. એ કોંગ્રેસ ૧૯૧૩માં જૂનની ૧૯—૨૨ (જુલાઈની ૨—૫) તારીખો દરમિયાન

લ્વોવ શહેરમાં ભરાઈ હતી. કોંગ્રેસનું ઉદ્‌ઘાટન ઈવાન ફ્રાંકો (વિખ્યાત ઉક્રાઈનિયન લેખક, વિજ્ઞાની, સામાજિક કાર્યકર, અને ક્રાંતિકારી લોકશાહીવાદી)ની જન્મજયંતીના પ્રસંગે થયું હતું. રશિયામાં કેળવણી પામેલા ઉક્રાઈનિયન વિદ્યાર્થીઓએ પણ એ કોંગ્રેસમાં ભાગ લીધો. સામાજિક-લોકશાહીવાદી દોન્ત્સોવે કોંગ્રેસમાં 'ઉક્રાઈનિયન તરુણ લોકો તથા પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિ' સંબંધી પ્રવચન કર્યું. એ પ્રવચનમાં તેણે ઉક્રાઈનાના 'સ્વરાજ્ય'ના સૂત્રનું સમર્થન કર્યું.—પૃ૦ ૩૨

[20] **'શ્લ્યાખી'** (રસ્તા)—ઉક્રાઈનિયન વિદ્યાર્થીઓની રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓના સંગઠનનું મુખપત્ર. તે ૧૯૧૩ના એપ્રિલથી ૧૯૧૪ના માર્ચ સુધી લ્વોવમાં પ્રકાશિત થતું રહ્યું.—પૃ૦ ૩૨

[21] **'નોવોયે વ્રેમ્યા'** (નવયુગ)—આ દૈનિક અખબાર ૧૮૬૮ અને ૧૯૧૭ દરમિયાન પિટર્સબર્ગમાં પ્રકાશિત થતું હતું. કેટલાય પ્રકાશકો તેના માલિક બન્યા અને તે વારંવાર પોતાની રાજકારણી પ્રવૃત્તિ બદલતું રહ્યું. શરૂઆતમાં તેણે નરમ લિબરલ નીતિ અપનાવેલી પણ આગળ જતાં ૧૮૭૬થી તે પ્રત્યાઘાતી ઉમરાવ વર્ગ તથા નોકરશાહી વર્તુળોનું મુખપત્ર બની ગયું. ૧૯૦૫માં તે યમદૂતોનું મુખપત્ર બની ગયું. ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિ પછી આ અખબારે મૂડીવાદી કામચલાઉ સરકારનું સમર્થન કર્યું અને બોલ્શેવિકોની ઉપર સખત પ્રહારો કર્યા. ૧૯૧૭ના ઓક્ટોબરની ૨૬મી (નવેંબરની ૮મી) તારીખે પેત્રોગ્રાદ સોવિયેતની લશ્કરી ક્રાંતિકારી સમિતિએ તેનું પ્રકાશન અટકાવી દીધું.—પૃ૦ ૩૫

[22] **'ઝેમશ્ચિના'**—યમદૂતોનું દૈનિક અખબાર, રાજ્ય દૂમાના અત્યંત મવાળપંથી સભ્યોનું મુખપત્ર. તે ૧૯૦૯ના જૂનથી ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરી સુધી પિટર્સબર્ગમાં પ્રકાશિત થતું રહ્યું.—પૃ૦ ૩૫

[23] "અટકાયત અને પ્રતિબંધ" (રશિયન ભાષામાં શબ્દશ: "ઘસડો અને જવા ન દો")—પોલીસની જુલમશાહી બતાવતી આ અભિવ્યક્તિ, 'પોલીસ સ્ટેશન' નામની ગ્લેબ ઉસ્પેન્સ્કીની નવલિકામાંથી લેવામાં આવી છે. એ નવલિકામાં લોકોને સકારણ કે અકારણ પોલીસ સ્ટેશને "ઘસડી જતા" મિમ્રેત્સોવ નામના એક અતિઉત્સાહી પોલીસનું ચિત્રણ છે.—પૃ૦ ૩૫

[24] **'કીયેવ્સ્કાયા મીસ્લ'** — ૧૯૦૬થી ૧૯૧૮ સુધી કીયેવમાં પ્રકાશિત થયેલું એક લિબરલ-મૂડીવાદી દૈનિક અખબાર. — પૃ૦ ૩૭

[25] લેનિને અહીંયાં અ૦ સે૦ ગ્રિબોયેદોવની 'ચિત્તથી ચિંતા' નામક સુખાંતિકામાંથી શબ્દો ટાંક્યા છે. — પૃ૦ ૪૦

[26] *«Naprzód»*— 'નાપ્શૂદ' (આગેકદમ) — ગેલિસિયા અને સિલેસિયાની પોલિશ સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીનું આ મુખપત્ર ૧૮૯૨થી ક્રેકોવમાં પ્રકાશિત થતું રહ્યું. આ સામયિક નિમ્ન-મૂડીવાદી અને રાષ્ટ્રવાદી વિચારસરણીનું સમર્થક હતું. લેનિને તેને "બહુ ખરાબ અને તદ્દન બિનમાર્ક્સવાદી સામયિક" ગણાવ્યું હતું. — પૃ૦ ૪૩

[27] આ નિર્દેશ ૧૮૬૧માં રશિયામાં ખેતગુલામીની પ્રથાના અંત પ્રત્યે છે. — પૃ૦ ૫૪

[28] અહીંયાં લેનિનનો નિર્દેશ **રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટીની પાર્ટીના કાર્યકરો જોડે થયેલી** ગુપ્ત મિટિંગ પ્રત્યે છે. એ મિટિંગ ૧૯૧૩માં ૨૩મી સપ્ટેંબરથી પહેલી ઑક્ટોબર (૬—૧૪ ઑક્ટોબર) સુધી પોરોનિનો ગામમાં ભરાયેલી અને 'ઑગસ્ટ (ગ્રીષ્મકાલીન) સંમેલન' તરીકે જાણીતી છે. — પૃ૦ ૫૬

[29] અહીંયાં નિર્દેશ વિ૦ લીબ્કનેખ્તે માર્ક્સ વિશે લખેલાં સંસ્મરણો પ્રત્યે છે. — પૃ૦ ૫૭

[30] **ફેનિયનવાદ** ('ફેની' શબ્દ ઉપરથી). ફેની — આયર્લૅંડના ગુપ્ત ક્રાંતિકારી સંગઠનના સભ્યો. તેમણે પોતાના દેશમાં અંગ્રેજી શાસનને ખતમ કરી નાખવા માટે ૧૮૬૭માં વિદ્રોહ કર્યો હતો. — પૃ૦ ૬૦

[31] *«The New York Daily Tribune»*—૧૮૪૧થી ૧૯૨૪ સુધી પ્રકાશિત અમેરિકન અખબાર. ઓગણીસમી સદીના છઠ્ઠા દાયકા સુધી તે અમેરિકન વ્હિગોની ઉદ્દામ પાંખનું અને ત્યાર બાદ રિપબ્લિકન પાર્ટીનું મુખપત્ર રહ્યું. ૧૮૫૧ના ઑગસ્ટથી ૧૮૬૨ના માર્ચ સુધી માર્ક્સે એ અખબારમાં લેખો લખ્યા. માર્ક્સના કહેવાથી ઍંગેલ્સે પણ એ અખબાર માટે ઘણા લેખ લખ્યા. — પૃ૦ ૬૨

[32] આ નિર્દેશ રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીએ ૧૯૦૩માં પોતાની બીજી કોંગ્રેસમાં અપનાવેલા કાર્યક્રમ પ્રત્યે છે. — પૃ૦ ૬૭

[33] લેનિને આ અવતરણ 'રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીનો પ્રસ્તાવિત કાર્યક્રમ' નામના પ્લેખાનોવના લેખમાંથી ટાંક્યું છે. એ લેખ 'ઝાર્યા'ના ચોથા અંકમાં (૧૯૦૨) પ્રકાશિત થયેલો.

'ઝાર્યા'—'ઈસ્ક્રા'ના તંત્રીમંડળ દ્વારા ૧૯૦૧—૧૯૦૨ દરમિયાન સ્ટુટગાર્ટમાં પ્રકાશિત કાયદેસર માર્ક્સવાદી વૈજ્ઞાનિક તથા રાજનૈતિક સામયિક. બધા મળીને તેના ચાર અંક (ત્રણ પ્રકાશનોમાં) છપાયા હતા. 'ઝાર્યા' સામયિક આંતરરાષ્ટ્રીય તેમ જ રૂસી સુધારણાવાદની ટીકા અને માર્ક્સવાદના સૈદ્ધાંતિક આધારોનું સમર્થન કરતું હતું.—પૃ૦ ૬૮

[34] **"અર્થવાદી"**—અર્થવાદનું સમર્થન કરનાર. અર્થવાદની પ્રવૃત્તિ ઓગણીસમી સદીના અંતમાં તથા વીસમી સદીના આરંભમાં રૂસી સામાજિક-લોકશાહીવાદમાં ઉદ્‌ભવેલી તકવાદી પ્રવૃત્તિ હતી. અર્થવાદીઓએ કામદાર વર્ગના સંઘર્ષને ઊંચા પગાર તથા કામની બહેતર હાલત વગેરે પૂરતો જ સીમિત રાખ્યો અને ભારપૂર્વક જાહેર કર્યું કે રાજકીય સંઘર્ષ લિબરલ મૂડીવાદીઓનું કામ છે. તેમણે કામદાર વર્ગની આગેવાનીની ભૂમિકાનો અને કામદાર આંદોલનમાં ક્રાંતિકારી સિદ્ધાંતનો અસ્વીકાર કર્યો. અર્થવાદ મુજબ કામદાર આંદોલન કેવળ આપમેળે વિકસિત આંદોલન હોવું જોઈએ. લેનિને 'શું કરીએ?' નામની પોતાની કૃતિમાં અર્થવાદની વિચારસરણીની આકરી ટીકા કરી.—પૃ૦ ૭૧

[35] **'ઈસ્ક્રા'** (તણખો)—૧૯૦૦ના ડિસેંબર માસમાં લેનિને સ્થાપેલું ક્રાંતિકારી માર્ક્સવાદીઓનું પ્રથમ અખિલ રશિયન અખબાર. તે પરદેશમાં છપાતું અને રશિયામાં ગુપ્ત રીતે વહેંચાતું. લેનિનના 'ઈસ્ક્રા'એ અનહદ મહત્ત્વની ઐતિહાસિક ભૂમિકા અદા કરી; રશિયન સર્વહારા વર્ગની સ્વતંત્ર રાજકીય પાર્ટીની સ્થાપના માટે તેણે આધારભૂમિ તૈયાર કરી.

રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પાર્ટીની બીજી કોંગ્રેસ પછી તરત જ, ૧૯૦૩ના નવેંબર માસમાં, 'ઈસ્ક્રા' મેન્શેવિકોના હાથમાં ચાલ્યું ગયું.—પૃ૦ ૭૧

[36] **'બોર્બા'** (સંઘર્ષ)—ત્રોત્સ્કીનું સામયિક. તે ૧૯૧૪માં ફેબ્રુઆરીથી જુલાઈ સુધી પિટર્સબર્ગમાં પ્રકાશિત થતું રહ્યું. "જૂથબંધીના વિરોધ"ના પડદા પાછળથી ત્રોત્સ્કીએ પોતાના સામયિકમાં લેનિન અને બોલ્શેવિક પાર્ટીની વિરુદ્ધ સંઘર્ષ શરૂ કર્યો.—પૃ૦ ૭૨

[37] "ચીંથરિયો" — સલ્તિકોવ-શ્ચેદ્રીનની 'વિદેશી ભૂમિઓમાં' નામની વ્યંગાત્મક કૃતિનું એક પાત્ર. — પૃ૦ ૭૪

[38] અહીંયાં રશિયન લેખક નિ. ગે. પોમ્યાલોવ્સ્કીની 'બૂર્સાની વાર્તાઓ' નામની કૃતિ પ્રત્યે નિર્દેશ છે. ઝારશાહી રશિયાની જે ધાર્મિક શાળાનું તેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ધાર્મિક શાળા કઠોર શિસ્ત, શારીરિક સજા અને આકરા નીતિનિયમો બદલ નામીચી હતી. — પૃ૦ ૭૪

[39] '**દ્ઝવીન**' (મહાનાદ) — મેન્શેવિક પ્રવાહનું એક કાનૂની રાષ્ટ્રવાદી માસિક. એ ૧૯૧૩ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૧૪ના મધ્ય સુધી ઉક્રાઈનિયન ભાષામાં કીયેવમાં પ્રગટ થતું રહેલું. — પૃ૦ ૭૫

[40] '**નોવાયા રાબોચાયા ગાઝેતા**' (નૂતન કામદાર અખબાર) — વિસર્જનવાદી મેન્શેવિકોનું કાનૂની દૈનિક અખબાર. તે ૧૯૧૩ના ઑગસ્ટથી પિટર્સબર્ગમાં પ્રકાશિત થતું હતું. ૧૯૧૪ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી (ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી) તારીખથી તેનું સ્થાન 'સેવેર્નાયા રાબોચાયા ગાઝેતા' (ઉત્તર વિસ્તારનું કામદાર અખબાર) નામના અખબારે અને ત્યાર બાદ 'નાશા રાબોચાયા ગાઝેતા' (આપણું કામદાર અખબાર) નામના અખબારે લીધું. લેનિન તેને હંમેશાં 'નવું વિસર્જનવાદી અખબાર' કહેતા. — પૃ૦ ૭૬

[41] આ કડી લેનિને ક્રિમિયન યુદ્ધના સૈનિકોના ગીતમાંથી ટાંકી છે. ગીતનો વિષય છે — ૧૮૫૫ના ઑગસ્ટની ચોથી તારીખે લડાયેલી ચ્યોર્નાયા નદીની લડાઈ. ગીત લેવ તોલ્સ્તોયનું લખેલું છે. — પૃ૦ ૭૭

[42] **શ્રમિક પ્રજાકીય-સમાજવાદી પાર્ટી** સમાજવાદી-ક્રાંતિકારી પાર્ટીની મવાળ પાંખથી છૂટી પડીને ૧૯૦૬માં સ્થપાઈ હતી. પ્રજાકીય-સમાજવાદીઓ કેડેટોની જોડે જૂથબંધી કરવા માગતા હતા. લેનિને તેમને 'સામાજિક કેડેટ', 'કૂપમંડૂક તકવાદી', 'સમાજવાદી-ક્રાંતિકારી મેન્શેવિક', અને કેડેટો તથા સમાજવાદી-ક્રાંતિકારીઓની વચ્ચે ડોલતા રહેનારા ગણાવ્યા. લેનિન એ વાત ઉપર ભાર મૂકતા કે આ પાર્ટી "કેડેટોથી જરાક જ જુદી છે કેમ કે તેના કાર્યક્રમમાં પ્રજાસત્તાકનો અથવા બધી જમીનની માગણીનો અણસારો પણ નથી". એ પાર્ટીના આગેવાનો અ૦ પેશેખોનોવ, ન૦ અન્નેન્સ્કી, વ૦ મ્યાકોતિન, વગેરે

હતા. ઑકટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી પ્રજાકીય-સમાજવાદીઓએ સોવિયેત સરકાર વિરુદ્ધ કાવતરાં તથા લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓમાં હિસ્સો લીધો.—પૃ૦ ૮૦

[43] **'રુસ્સ્કોયે બોગાત્સ્ત્વો'** (રૂસી સંપત્તિ)—૧૮૭૬થી ૧૯૧૮ સુધી પિટર્સબર્ગમાં પ્રકાશિત થતું રહેલું માસિક. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકાના આરંભમાં તે લિબરલ નરોદવાદીઓનું મુખપત્ર હતું. ૧૯૦૬માં તે શ્રમિક પ્રજાકીય-સમાજવાદીઓની અર્ધકેડેટ પાર્ટીનું મુખપત્ર બની ગયું.—પૃ૦ ૮૦

[44] **'ત્સાઈત'** (સમય)— 'બુંદ'નું સાપ્તાહિક મુખપત્ર. તે ૧૯૧૨ના ડિસેંબરની ૨૦મી (૧૯૧૩ના જાન્યુઆરીની બીજી) તારીખથી ૧૯૧૪ના મે માસની ૫(૧૮)મી તારીખ સુધી પિટર્સબર્ગમાં યહૂદી ભાષામાં પ્રકાશિત થતું રહ્યું હતું.—પૃ૦ ૮૩

એ

એંગેલ્સ, ફ્રેડરિક — Engels, Friedrich (૧૮૨૦—૧૮૯૫) — ૧૫, ૫૪,૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૫.

ક

કાઉત્સ્કી, કાર્લ — Kautsky, Karl (૧૮૫૪ — ૧૯૩૮) — જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પ્રવૃત્તિના અને બીજી ઇન્ટરનેશનલના નેતાઓમાંનો એક; શરૂઆતમાં તે માર્ક્સવાદી હતો પણ આગળ જતાં માર્ક્સવાદ છોડીને ભાગેડુ બની ગયો; તકવાદના અધિકતમ ભયજનક અને હાનિકારક પ્રકાર મધ્યવાદનો વૈચારિક નેતા; જર્મન સામાજિક-લોકશાહીવાદના સૈદ્ધાંતિક સામયિક «*Die Neue Zeit*»નો સંપાદક. — ૮ — ૧૦, ૧૨ ૧૫, ૨૬, ૩૦, ૫૩.

કોકોશિકન, ફ્યોદોર ફ્યોદોરોવિચ (૧૮૭૧ — ૧૯૧૮) — મૂડીવાદી મુત્સદ્દી અને પત્રકાર, કેડેટ પાર્ટીનો એક સંસ્થાપક અને તેની સેંટ્રલ કમિટીનો સભ્ય. ૧૯૦૭થી લિબરલ અખબાર ‘રૂસ્સ્કીયે વેદોમોસ્તી’ (રૂસી ગેઝેટ) અને સામયિકો ‘પ્રાવો’ (ઇનસાફ) તથા ‘રૂસ્સ્કાયા મીસ્લ’ (રૂસી વિચાર) વગેરેનો સક્રિય કાર્યકર. ૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિ પછી કામચલાઉ મૂડીવાદી સરકારનો એક પ્રધાન. — ૩૬—૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૮, ૫૫, ૭૭, ૭૮, ૮૦.

કોલ્યુબાકિન, અલેક્સાન્દર મિખાઇલોવિચ (૧૮૬૮—૧૯૧૫) — રૂસી મૂડીવાદી લિબરલ, કેડેટ. — ૩૬.

કોસ્ત્રોવ (જોર્દાનિયા, નોઇ નિકોલાયેવિચ) (૧૮૭૦—૧૯૫૩)— રશિયન સામાજિક-

લોકશાહીવાદી, કોકેસસના મેન્શેવિકોનો એક આગેવાન. ૧૯૧૮—૧૯૨૧ દરમિયાન જ્યોર્જિયાની પ્રતિક્રાંતિકારી મેન્શેવિક સરકારનો આગેવાન, ૧૯૨૧ પછી પ્રતિક્રાંતિકારી વિદેશવાસી. — ૭૦.

કોસોવ્સ્કી, વ. (લેવિન્સોન, મ. ય.) (૧૮૭૦—૧૯૪૧)— 'બુંદ'નો એક આગેવાન. રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીની બીજી કોંગ્રેસમાં તેણે 'બુંદ'ની વિદેશ-સમિતિનું પ્રતિનિધિત્વ કર્યું; 'ઈસ્ક્રા'નો વિરોધી; કોંગ્રેસ પૂરી થઈ ગયા પછી મેન્શેવિક. — ૮૨, ૮૩.

ક્રોમવેલ, ઑલિવર—Cromwell, Oliver (૧૫૯૯—૧૬૫૮)— સત્તરમી સદીની બ્રિટિશ મૂડીવાદી ક્રાંતિનો આગેવાન; ૧૬૫૩ પછી બ્રિટનનો લોર્ડ પ્રોટેક્ટર.— ૬૧.

ગ

ગાનેત્સ્કી (ફુર્સ્તેનબર્ગ), જેકબ સ્તાનિસ્લાવોવિચ (૧૮૭૯—૧૯૩૭) — પોલૅંડ અને રશિયાના ક્રાંતિકારી આંદોલનનો એક પ્રખ્યાત કાર્યકર્તા અને ૧૮૯૬થી સોશ્યલ ડેમોક્રેટિક પાર્ટીનો સભ્ય. તેણે પોલૅંડ તથા લિથુઆનિયાના સામાજિક-લોકશાહીવાદી આંદોલનની ઘણી કોંગ્રેસોમાં તેમ જ રશિયન સોશ્યલ ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીની બીજી, ચોથી, તથા પાંચમી કોંગ્રેસમાં ભાગ લીધો હતો. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી તેણે જવાબદારીભર્યાં પદો પર કામ કર્યું હતું. — ૬૮, ૬૯.

ગાન્કેવિચ, નિકોલાઈ (જન્મ ૧૮૬૯) — ઉક્રાઈનાની સોશ્યલ ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીનો એક સંસ્થાપક અને આગેવાન, રાષ્ટ્રવાદી. તેણે મૂડીવાદી પોલૅંડની સાથે ઉક્રાઈનાને જોડી દેવાની હિમાયત કરી. — ૨૨.

ગેરિબાલ્ડી, જૂસેપ—Garibaldi, Giuseppe(૧૮૦૭—૧૮૮૨)— ઈટલીનો રાષ્ટ્રવીર, ઈટલીના ક્રાંતિકારી લોકશાહીવાદીઓનો એક આગેવાન અને મુખ્ય સેનાપતિ. તેણે ૧૮૪૮—૧૮૬૭ દરમિયાન દેશની એકતા માટે પરાધીનતા, સામંતી આપખુદશાહી, અને ધાર્મિક પ્રત્યાઘાતીઓની વિરુદ્ધ ઈટલીની જનતાના સંઘર્ષની આગેવાની કરી હતી. — ૫૯.

ગોલ્ડબ્લાટ (મેદેમ, વ્લાદીમિર દવીદોવિચ) (૧૮૭૯--૧૯૨૩)— ‘બુંદ’નો એક આગેવાન. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી પોલૅંડમાં ‘બુંદ’ સંગઠનોનો આગેવાન. ૧૯૨૧માં અમેરિકા ચાલ્યો ગયો.— ૭૦, ૭૧, ૭૫.

ગ્લેડસ્ટન, વિલિયમ એવર્ટ— Gladstone, William Ewart (૧૮૦૯—૧૮૯૮) — બ્રિટિશ રાજકારણી અને રાજપુરુષ, લિબરલ પાર્ટીનો નેતા. બ્રિટનની ઘણી સરકારોનો સભ્ય. ૧૮૬૮——૧૮૭૪, ૧૮૮૦—૧૮૮૫, ૧૮૮૬, અને ૧૮૯૨—૧૮૯૪નાં વર્ષોમાં બ્રિટનનો વડો પ્રધાન. જનતાના નિમ્ન-મૂડીવાદી હિસ્સાને અને કામદાર વર્ગના ઉપલા સ્તરને લિબરલ વિચારો તરફ ખેંચવા માટે તેણે સામાજિક છેતરપિંડી તથા અર્ધસુધારાઓનો (૧૮૮૪ના ચૂંટણી સુધારા જેવા) વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો હતો. તેણે સંસ્થાનવાદી નીતિ ચલાવી હતી.— ૬૨.

ચ

ચેર્નિશેવ્સ્કી, નિકોલાઇ ગવ્રીલોવિચ (૧૮૨૮ — ૧૮૮૯) — રશિયન ક્રાંતિકારી લોકશાહીવાદી અને તરંગી સમાજવાદી, વૈજ્ઞાનિક, લેખક, સાહિત્ય-વિવેચક, રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદના મહાન પુરોગામીઓમાંનો એક, ઓગણીસમી સદીના સાતમા દાયકામાં રશિયાના ક્રાંતિકારી લોકશાહીવાદી આંદોલનનો સિદ્ધાંતકાર તથા આગેવાન.— ૫૪.

ત

ત્રુબેત્સ્કોય, યેવગેની નિકોલાયેવિચ (૧૮૬૩—૧૯૨૦)— રાજવંશી, રશિયન મૂડીવાદી ઉદારવાદનો એક સિદ્ધાંતકાર, આદર્શવાદી ફિલસૂફ. ૧૯૦૬ સુધી કેડેટ પાર્ટીનો સભ્ય, ત્યાર બાદ બંધારણીય રાજશાહીવાદી પાર્ટી ‘શાંતિમય પુનર્ઘટના’નો એક સંસ્થાપક. ૧૯૦૫—૧૯૦૭ની પ્રથમ રશિયન ક્રાંતિ દરમિયાન વરસાવવામાં આવેલા દમનમાં તેણે મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી હતી. વિશ્વ સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધ (૧૯૧૪—૧૯૧૮) દરમિયાન રશિયન સામ્રાજ્યવાદનો એક સિદ્ધાંતકાર.— ૧૮.

ત્રોત્સ્કી (બ્રોન્સ્તાઈન) લેવ દવીદોવિચ (૧૮૭૯–૧૯૪૦)– લેનિનવાદનો કટ્ટર દુશ્મન. પ્રત્યાઘાતનાં અને ક્રાંતિકારી આંદોલનના પુનરુત્થાનનાં વરસોમાં (૧૯૦૭–૧૯૧૦) તેણે 'જૂથબંધીના વિરોધ'ના ઓઠા હેઠળ હકીકતમાં વિસર્જનવાદી નીતિનું સમર્થન કર્યું. ૧૯૧૨માં તેણે પાર્ટી વિરોધી ઑગસ્ટ જૂથ સંગઠિત કર્યું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તેણે મધ્યવાદી વલણ અપનાવ્યું અને યુદ્ધ, શાંતિ, તથા ક્રાંતિના સવાલોના સંબંધમાં લેનિનની વિરુદ્ધ સંઘર્ષ ચલાવ્યો. ઑક્ટોબર ક્રાંતિની પૂર્વવેળાએ બોલ્શેવિક પાર્ટીમાં સામેલ થઈ જઈને તેણે પોતાની ફાટફૂટની નીતિ અમલમાં મૂકવાનું ચાલુ રાખ્યું. કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ ત્રોત્સ્કીવાદને પાર્ટીની અંદર નિમ્ન-મૂડીવાદી પ્રવૃત્તિ તરીકે ઉઘાડો પાડયો અને વૈચારિક તેમ જ સંગઠનાત્મક બન્ને રીતે ત્રોત્સ્કીવાદની જડ ઉખેડી નાખી. ૧૯૨૭માં ત્રોત્સ્કીને પાર્ટીની બહાર હાંકી કાઢવામાં આવ્યો. ૧૯૨૯માં તેને સોવિયેત વિરોધી ચળવળ બદલ દેશનિકાલ કરી દેવામાં આવ્યો અને ત્યાર બાદ ૧૯૩૨માં તેની સોવિયેત નાગરિકતા રદ કરી નાખવામાં આવી. –૭૨, ૭૩, ૭૪.

દ

દોન્ત્સોવ, દ્મીત્રો – ઉક્રાઈનાની નિમ્ન-મૂડીવાદી સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીનો સભ્ય. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના (૧૯૧૪–૧૯૧૮) વખતે 'ઉક્રાઈના મુક્તિ સંઘ'નો એક સંસ્થાપક. એ સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદી સંગઠનનું ધ્યેય ઑસ્ટ્રિયન રાજશાહીની મદદ વડે ઉક્રાઈનાને 'સ્વાયત્ત' બનાવવાનું હતું. – ૩૨.

દ્રાગોમાનોવ, મિખાઈલ પેત્રોવિચ (૧૮૪૧–૧૮૯૫) – ઉક્રાઈનિયન ઇતિહાસકાર, નૃવંશશાસ્ત્રનો વ્યાખ્યાનકાર, તથા પત્રકાર. મૂડીવાદી ઉદારવાદનો એક પ્રતિનિધિ. ઉક્રાઈનાના રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના મવાળ હિસ્સાનો એક મુખ્ય આગેવાન. તેણે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતાનું સમર્થન કર્યું. – ૫૪.

ન

નેક્રાસોવ, નિકોલાઇ વિસ્સારિઓનોવિચ (જન્મ ૧૮૭૯)– ત્રીજી અને ચોથી રાજ્ય દૂમાનો સભ્ય, ઉદ્દામ કેડેટ. ૧૯૧૭ની ફેબ્રુઆરીની મૂડીવાદી-લોકશાહીવાદી ક્રાંતિ પછી કામચલાઉ મૂડીવાદી સરકારમાં સામેલ.—૩૬.

પ

પુરિશ્કેવિચ, વ્લાદીમિર મિત્રોફાનોવિચ (૧૮૭૦—૧૯૨૦)—રશિયન રાજશાહીવાદી, પ્રત્યાઘાતી, મોટો જમીનમાલિક. ક્રાંતિકારી આંદોલનની વિરુદ્ધ લડવા માટે તેણે ૧૯૦૫—૧૯૦૭ દરમિયાન "યમદૂત સભા" નામે હત્યારાં સંગઠનો સ્થાપ્યાં. સોવિયેત દેશની વિરુદ્ધ પરદેશી લશ્કરી દખલબાજીના વખતે તેણે આંતરિક પ્રતિક્રાંતિના સંગઠનમાં સક્રિય ભાગ લીધો.—૩૫, ૩૬, ૪૦, ૪૧, ૭૭—૮૧.

પેશેખોનોવ, અલેક્સેઈ વસીલ્યેવિચ (૧૮૬૭—૧૯૩૩)—રશિયન મૂડીવાદી જાહેર કાર્યકર્તા અને પત્રકાર, ૧૯૦૬થી 'પ્રજાકીય-સમાજવાદીઓ'ની નિમ્ન-મૂડીવાદી પાર્ટીનો એક આગેવાન. ૧૯૧૭ની ફેબ્રુઆરી ક્રાંતિ પછી કામચલાઉ મૂડીવાદી સરકારમાં ખોરાક ખાતાનો પ્રધાન. ૧૯૨૨ પછી પ્રતિક્રાંતિકારી વિદેશવાસી.—૮૦.

પોમ્યાલોવ્સ્કી, નિકોલાઇ ગેરાસિમોવિચ (૧૮૩૫—૧૮૬૩)—રશિયન લોકશાહીવાદી લેખક. તેણે પોતાની કૃતિઓમાં રશિયાની રજવાડી નોકરશાહી, હિંસા, અને જુલમ ઉઘાડાં પાડયાં.—૭૪.

પ્રુધોં, પિયેર જોઝેફ—Proudhon, Pierre Zoseph (૧૮૦૯—૧૮૬૫)—ફ્રેંચ નિમ્ન-મૂડીવાદી પત્રકાર, અર્થશાસ્ત્રી અને સમાજશાસ્ત્રી, અરાજકતાવાદના પ્રવર્તકોમાંનો એક. તેણે મોટી મૂડીવાદી સંપત્તિની નિમ્ન-મૂડીવાદી દૃષ્ટિએ ટીકા કરી અને નાની ખાનગી સંપત્તિના ચિર સ્થાયિત્વનું સ્વપ્ન જોયું. પ્રુધોંએ સઘળા વર્ગસંઘર્ષોનું મૂળ રાજ્યને જ ગણ્યું અને તેને શાંતિમય રીતો વડે "ખતમ કરી નાખવાની" ધારણા કરી. તેણે રાજકીય

સંઘર્ષને બિનમહત્ત્વનો ગણ્યો. પ્રુધોં અને તેના અનુયાયીઓના રાષ્ટ્રીય સવાલ સંબંધી વિચારો પણ શરૂથી અંત સુધી ગલત હતા. "રાષ્ટ્રીયતા" અને "રાષ્ટ્ર" "પ્રાચીન અંધશ્રદ્ધા" સિવાય બીજું કશું નથી એમ માનતા પ્રુધોંવાદીઓએ ઉત્પીડિત પ્રજાઓનાં આઝાદીનાં આંદોલનોનો વિરોધ કર્યો. માર્ક્સ લિખિત 'ફિલસૂફીની દરિદ્રતા' તથા અન્ય કૃતિઓમાં પ્રુધોંવાદના અવૈજ્ઞાનિક અને પ્રત્યાઘાતી સિદ્ધાંતો તથા રાજકીય દૃષ્ટિકોણની આકરી ટીકા કરવામાં આવી છે. —૫૯.

પ્લેખાનોવ, ગેઓર્ગી વાલેન્તીનોવિચ (૧૮૫૬—૧૯૧૮)— રશિયન અને વિશ્વ કામદાર આંદોલનનો સક્રિય કાર્યકર, રશિયામાં માર્ક્સવાદનો પ્રથમ પ્રચારક. રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીની બીજી કોંગ્રેસ (૧૯૦૩) પછી પ્લેખાનોવે તકવાદ જોડે સમાધાન કરી લેવાનું ધોરણ અપનાવ્યું અને પછી તે મેન્શેવિકો સાથે ભળી ગયો. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પ્રત્યે તેનું વલણ નકારાત્મક હતું ખરું, પરંતુ સોવિયેત સત્તાની વિરુદ્ધના સંઘર્ષમાં પ્લેખાનોવે ભાગ ન લીધો.— ૩૪, ૬૭, ૬૮, ૭૧, ૭૫.

બ

બાઉએર, ઓટો — Bauer, Otto (૧૮૮૨—૧૯૩૮) — ઑસ્ટ્રિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી પ્રવૃત્તિનો અને બીજી ઈન્ટરનેશનલનો એક આગેવાન, સુધારાવાદના જ એક રૂપ સમા 'ઑસ્ટ્રોમાર્ક્સવાદ'નો સિદ્ધાંતકાર અને મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદી 'સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રીય સ્વાયત્તતા' સિદ્ધાંતનો એક પ્રણેતા. વ્લા. ઈ. લેનિન પોતાની કૃતિઓમાં એ સિદ્ધાંતના તકવાદી અર્થને વારંવાર ઉઘાડો પાડતા.—૯.

બિસ્માર્ક, ઓટો — Bismarck, Otto (૧૮૧૫—૧૮૯૮)— રાજકુમાર, રાજશાહીવાદી, પ્રશિયન રાજપુરુષ. ૧૮૭૧— ૧૮૯૦માં જર્મન સામ્રાજ્યનો ચાન્સેલર. તેણે જર્મનીને જોરજુલમથી પ્રશિયાની સરદારી હેઠળ સંયુક્ત કર્યું. બિસ્માર્કે સમાજવાદીઓની વિરુદ્ધ અસાધારણ કાનૂનની રચના

કરી હતી (૧૮૭૮—૧૮૯૦). —૫૯.

બેર્નહાર્ડ લુડવિગ — Bernhard, Ludwig (૧૮૭૫—૧૯૩૫)— જર્મન અર્થશાસ્ત્રી અને પત્રકાર. બર્લિન, કિલ, તથા બીજાં શહેરોની યુનિવર્સિટીઓમાં પ્રોફેસર. કેટલાય વખત સુધી પોલિશ-પ્રશિયન નીતિને વળગી રહ્યો. તેણે પોલૅંડવાસીઓને જર્મનીની તાબેદારી હેઠળ રાખવાની હિમાયત કરી હતી.— ૮૧.

મ

માઝેપા, ઇવાન સ્તેપાનોવિચ (૧૬૪૪—૧૭૦૯) — ઉક્રાઈનિયન લશ્કરી અફસર; ઉક્રાઈનાને રશિયાથી અળગું કરી દેવાના અને તેને પોલૅંડ અથવા સ્વિડનના સંરક્ષણ હેઠળ એક અલગ રાજ્યનું રૂપ આપવાના ધ્યેય ખાતર ચલાવવામાં આવેલા આંદોલનની તેણે આગેવાની કરી. — ૩૮.

માઝ્ઝીની, જૂસેપ — Mazzini, Giuseppe (૧૮૦૫—૧૮૭૨) —ઇટલીનો પ્રસિદ્ધ ક્રાંતિકારી, મૂડીવાદી લોકશાહીવાદી. ઇટાલિયન રાષ્ટ્રીય મુક્તિ-આંદોલનના સિદ્ધાંતકારો અને નેતાઓમાંનો એક. — ૫૮.

માર્ક્સ, કાર્લ — Marx, Karl (૧૮૧૮ — ૧૮૮૩). — ૧૫, ૫૪, ૫૫, ૫૭—૬૫.

માર્તીનોવ (પીકેર, અલેક્સાન્દર સમોઇલોવિચ) (૧૮૬૫—૧૯૩૫) — 'અર્થવાદ'નો આગેવાન અને સક્રિય મેન્શેવિક. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી તે મેન્શેવિકોથી અળગો થઈ ગયો અને આગળ જતાં ૧૯૨૩માં સોવિયેત સંઘની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમાં જોડાઈ ગયો.— ૭૦, ૭૧.

માર્તોવ, લ. (ત્સેદેરબાઉમ, યૂલી ઓસિપોવિચ) (૧૮૭૩—૧૯૨૩) — મેન્શેવિઝ્મનો એક નેતા, રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીની બીજી કોંગ્રેસમાં તકવાદી લઘુમતીનો આગેવાન, ત્યારથી મેન્શેવિઝ્મનો મુખ્ય વિચારક. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી સોવિયેત શાસનનો દુશ્મન અને ૧૯૨૦ પછી વિદેશવાસી. — ૭૭.

મોગિલ્યાન્સ્કી, મ. મ. (૧૮૭૩—૧૯૪૨)— વકીલ અને પત્રકાર. ૧૯૦૬માં કેડેટ પાર્ટીમાં સામેલ થઈ જઈને તેણે કેડેટ પાર્ટીના 'રેચ' (ભાષણ) નામના મુખપત્રમાં ઉક્રાઈનાના સવાલ વિશે લેખો લખ્યા. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી તેણે કેડેટ પાર્ટી છોડી દીધી.— ૩૨, ૩૩.

ય

યુર્કેવિચ, લેવ (૧૮૮૫—૧૯૧૮) — ઉક્રાઈનિયન મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદી, તકવાદી. ૧૯૧૩-૧૪ દરમિયાન તેણે મેન્શેવિક પ્રવૃત્તિના 'દ્ઝવીન' (મહાનાદ) નામે રાષ્ટ્રવાદી સામયિકમાં સક્રિય કાર્ય કર્યું. લેનિને યુર્કેવિચની સખત ટીકા કરી અને તેને રાષ્ટ્રવાદી કૂપમંડૂક તથા "અતિ અધમ, મૂઢ, અને પ્રત્યાઘાતી રાષ્ટ્રવાદ"નો પ્રતિનિધિ ગણાવ્યો.— ૫,૬, ૧૨, ૩૩, ૪૧, ૫૧, ૫૨, ૬૭, ૭૫, ૭૭.

ર

રેગેર, તાદેઉશ (૧૮૭૨—૧૯૩૮) — ગેલિસિયા અને સાઈલેસિયામાં પોલિશ સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક પાર્ટીનો સભ્ય, પત્રકાર. ૧૯૧૧થી ૧૯૧૭ સુધી ઑસ્ટ્રિયન પાર્લમેન્ટનો સભ્ય.— ૨૨

લ

લ. વ્લા.— જુઓ વ્લાદીમિરોવ, મિ. કો.

લફાર્ગ, પૉલ — Lafargue, Paul (૧૮૪૨ — ૧૯૧૧) — ફ્રાંસના તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર આંદોલનનો પ્રખ્યાત કાર્યકર્તા, પ્રતિભાવાન પત્રકાર, ફ્રાંસમાં વૈજ્ઞાનિક સામ્યવાદના પ્રથમ થોડાક અનુયાયીઓમાંનો એક, કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એંગેલ્સનો દિલોજાન દોસ્ત અને સહયોગી. લફાર્ગ બીજી ઈન્ટરનેશનલની અંદર તકવાદનો જોરદાર વિરોધ કરતો રહ્યો. સુધારાવાદ અને સુધારણાવાદની વિરુદ્ધ સંઘર્ષ ચલાવીને લફાર્ગે પોતાની મોટા ભાગની કૃતિઓમાં રાજનૈતિક અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ઈતિહાસ,અને ભાષાવિજ્ઞાન સંબંધી માર્ક્સવાદી સિદ્ધાંતોનો બચાવ તથા પ્રચાર કર્યો. પરંતુ કિસાન પ્રજાના અને રાષ્ટ્રીય સવાલના

સંબંધમાં તથા સમાજવાદી ક્રાંતિનાં કર્તવ્યોના સંબંધમાં તેના વિચારો ભૂલભરેલા હતા. — ૫૯.

લાસાલ, ફર્દિનાન્ડ — Lassalle, Ferdinand (૧૮૨૫—૧૮૬૪) — નિમ્ન-મૂડીવાદી જર્મન સમાજવાદી. જર્મન કામદારોના સામાન્ય મંડળનો સંસ્થાપક (૧૮૬૩). કામદાર આંદોલન ઉપર એ સંઘનો પ્રભાવ લાભકર સિદ્ધ થયો. સંઘના અધ્યક્ષપદે ચૂંટાતાં લાસાલ તેને તકવાદી માર્ગે લઈ ગયો. માર્ક્સે અને એંગેલ્સે લાસાલના સૈદ્ધાંતિક અને રાજનૈતિક વિચારોનું જોરદાર ખંડન કર્યું. — ૧૫.

લીબમાન, ફ. — Liebman, F. (Gersh, Peisakh) (**ગેર્શ, પેઈસાખ**) (જન્મ ૧૮૮૨) — એક સક્રિય બુંદવાદી આગેવાન, ૧૯૧૧માં તે 'બુંદ'ની સેંટ્રલ કમિટીનો સભ્ય હતો અને આગળ જતાં વિસર્જનવાદીઓની સાથે જોડાઈ ગયો. પ્રથમ વિશ્વ-યુદ્ધ (૧૯૧૪—૧૯૧૮) દરમિયાન તેણે પ્રદેશો હડપ કરી જવાની ઝારની નીતિનું સમર્થન કર્યું હતું. — ૫, ૬, ૧૨, ૩૪, ૪૧, ૫૧, ૫૨, ૬૭, ૭૪, ૭૭, ૮૩.

લીબેર (ગોલ્ડમન, મિખાઈલ ઈસાકોવિચ) (૧૮૮૦—૧૯૩૭) — 'બુંદ'નો એક આગેવાન. રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીની બીજી કોંગ્રેસ (૧૯૦૩)માં તેણે 'બુંદ'ના પ્રતિનિધિમંડળની આગેવાની કરી અને 'ઈસ્ક્રા'ના ઘોર વિરોધનું વલણ અપનાવ્યું. કોંગ્રેસ પૂરી થઈ ગયા પછી તે મેન્શેવિક બની ગયો. — ૭૦, ૭૧.

લુક્ઝેમ્બુર્ગ, રોઝા — Luxemburg, Rosa (૧૮૭૧—૧૯૧૯) — જર્મન, પોલિશ તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર વર્ગીય આંદોલનની અને બીજી ઈન્ટરનેશનલની ઉદ્દામ પાંખની નામાંકિત વ્યક્તિ; જર્મનીની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીના સંસ્થાપક સભ્યોમાંની એક. વ્લા. ઈ. લેનિન તેના પ્રત્યે માન ધરાવતા હોવા છતાં તેમણે તેની ભૂલોની ઘણી વાર સખત ટીકા કરીને તેને ખરું વલણ અપનાવવામાં સહાય કરી હતી. — ૫—૨૦,

૨૨, ૨૩, ૨૫—૨૭, ૨૯—૩૧, ૩૩, ૩૭, ૩૯, ૪૩—૪૫, ૪૭, ૫૨, ૫૩, ૫૭, ૬૮—૭૩, ૭૭, ૭૯.

લોપાતિન, ગેર્માન અલેક્સાન્દ્રોવિચ (૧૮૪૫—૧૯૧૮) — પ્રખ્યાત રશિયન ક્રાંતિકારી નરોદવાદી. ઓગણીસમી સદીના આઠમા દાયકામાં વિદેશનિવાસ દરમિયાન કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એંગેલ્સ જોડે તેને મિત્રતા હતી. પહેલી ઈન્ટરનેશનલની જનરલ કાઉન્સિલનો સભ્ય. ન. ફ. ડેનિયેલસનની જોડે મળીને તેણે 'મૂડી'ના પ્રથમ ખંડનો રશિયન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ બદલ તેને ઘણી વાર ગિરફતાર થઈ જવું પડયું. ૧૯૦૫ પછી તેણે ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિ તજી દીધી.—૫૭.

લોંગે, શાર્લ—Longuet, Charles (૧૮૩૯—૧૯૦૩) — ફ્રાંસના કામદાર આંદોલનનો એક કાર્યકર્તા, પ્રુધોંવાદી. ૧૮૬૬—૧૮૬૭ અને ૧૮૭૧—૧૮૭૨ દરમિયાન પહેલી ઈન્ટરનેશનલની જનરલ કાઉન્સિલનો સભ્ય. ૧૮૭૧માં પેરિસ કોમ્યુનનો સભ્ય. પેરિસ કોમ્યુનના પરાજય પછી ઇંગ્લેંડ ચાલ્યો ગયો અને ૧૮૮૦ સુધી ત્યાં રહ્યો. સ્વદેશ પાછો ફરીને તે 'સંભાવનાવાદીઓ' જોડે ભળી ગયો. 'સંભાવનાવાદ' ફ્રાંસની કામદાર પાર્ટીની અંદર એક તકવાદી વિચારપ્રવાહ હતો. —૫૯.

વ

વાર્શાવ્સ્કી, અ. સ. — જુઓ અ. વાર્સ્કી.

વાર્સ્કી, અડોલ્ફ (અ. સ. વાર્શાવ્સ્કી) (૧૮૬૮—૧૯૩૭) —પોલેંડના ક્રાંતિકારી આંદોલનનો એક સક્રિય કાર્યકર્તા. પોલેંડની અને આગળ જતાં લિથુઆનિયાની સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક પાર્ટીની સ્થાપનામાં તેણે મોટો ફાળો આપ્યો. પોલેંડની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો એક સંસ્થાપક અને તેની સેંટ્રલ કમિટીનો સભ્ય. — ૬૮.

વ્લાદીમિરોવ, મિરોન કોન્સ્તાન્તીનોવિચ (શેઈનફીન્કેલ મ. ક., લ. વ્લા.) (૧૮૭૯—૧૯૨૫)— રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, બોલ્શેવિક,

૧૯૦૩થી રશિયન સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક લેબર પાર્ટીનો સભ્ય. ૧૯૧૧માં બોલ્શેવિકોથી અલગ થઈ ગયો. ત્યાર પછી પેરિસના પ્લેખાનોવ ગ્રૂપમાં સામેલ થઈ ગયો. એ ગ્રૂપ 'પાર્ટીને ખાતર' નામે અખબાર ચલાવતું હતું. ૧૯૧૭ની ફેબ્રુઆરી ક્રાંતિ પછી રશિયા પાછો આવીને એ જ વરસે છઠ્ઠી કોંગ્રેસમાં બોલ્શેવિક પાર્ટીમાં સામેલ થઈ ગયો. ઑક્ટોબર સમાજવાદી ક્રાંતિ પછી તેણે કેટલાંય જવાબદારીભર્યાં સરકારી પદ સંભાળ્યાં. — ૨૭, ૬૩.

શ

શ્ચેદ્રીન (સલ્તિકોવ-શ્ચેદ્રીન), મિખાઈલ યેવ્ગ્રાફોવિચ (૧૮૨૬—૧૮૮૯) — પ્રખ્યાત રશિયન કટાક્ષ-લેખક અને ક્રાંતિકારી લોકશાહીવાદી. —૩૬.

સ

સાવેન્કો, અનાતોલી ઈવાનોવિચ (જન્મ ૧૮૭૪) — મૂડીવાદી રાષ્ટ્રવાદી, પત્રકાર, મોટો જમીનદાર. યમદૂતોનાં અખબારો 'નોવોયે વ્રેમ્યા' (નવયુગ) તથા 'કીયેવલ્યાનિન' (કીયેવનો નગરજન)નો એક લેખક.— ૩૮, ૩૯.

સેમ્કોવ્સ્કી (બ્રોન્સ્તાઈન, સેમ્યોન યૂલ્યેવિચ) (જન્મ ૧૮૮૨) — રશિયન સામાજિક-લોકશાહીવાદી, મેન્શેવિક, કેટલાંય મેન્શેવિક અખબારોનો લેખક. વ્લા. ઈ. લેનિને પોતાની કેટલીય કૃતિઓમાં રાષ્ટ્રીય તથા અન્ય સવાલોના સંબંધમાં સેમ્કોવ્સ્કીના વિચારોની કડક ટીકા કરી. સેમ્કોવ્સ્કી ૧૯૨૦માં મેન્શેવિકોથી અલગ થઈ ગયો. — ૫, ૬, ૧૨, ૨૬, ૩૪, ૪૧, ૫૧, ૫૨, ૬૭, ૭૬, ૭૭.

સ્ટર્નર, માક્સ — Stirner, Max (**શ્મીદ્ત, કાસ્પાર**) (૧૮૦૬ — ૧૮૫૬) — જર્મન ફિલસૂફ, મૂડીવાદી વ્યક્તિવાદ અને અરાજકતાવાદનો એક સિદ્ધાંતકાર. — ૫૯.

સ્રૂવે, પ્યોતર બેર્નગાર્દોવિચ — (૧૮૭૦—૧૯૪૪) — રશિયન મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રી અને પત્રકાર. ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકામાં "કાનૂની

માર્ક્સવાદ”નો પ્રસિદ્ધ પ્રતિનિધિ, આગળ જતાં બંધારણીય લોકશાહીવાદી પાર્ટીના નેતાઓમાંનો એક. —૫૪.

હ

હેક્કર, એમિલ (૧૮૭૫—૧૯૩૪) — પોલેંડની સમાજવાદી પાર્ટીના મવાળ હિસ્સાનો એક આગેવાન. તેણે ૧૮૯૪થી શરૂ કરીને લગભગ ચાળીસ વર્ષ સુધી ક્રેકોવથી પ્રકાશિત «*Naprzód*» (આગેકૂચ) નામક સમાજવાદી અખબારનું સંપાદન કર્યું. ૧૯૦૬થી ૧૯૧૯ સુધી પોલેંડની સોશ્યલ-ડેમોક્રેટિક પાર્ટીની સેંટ્રલ કમિટીનો સભ્ય. તેણે બીજી ઈન્ટરનેશનલની કેટલીય કોંગ્રેસોમાં ડેલિગેટ તરીકે ભાગ લીધો હતો. —૫૩.

વાચકોને

અમારા આ પ્રકાશનના વસ્તુ, ભાષા, રંગરૂપ તથા છપાઈ જેવા પ્રત્યેક અંગ વિશે આપના અભિપ્રાયો મેળવતાં અમને અત્યંત આનંદ થશે. નવાં પ્રકાશનો વિશે આપનાં સલાહસૂચનોનું અમારા કાર્યાલયમાં સાભાર સ્વાગત થશે.

પ્રગતિ પ્રકાશન
૨૧, ઝુબોવ્સ્કી બૂલવાર
મોસ્કો (સોવિયેત સંઘ)

В. И. ЛЕНИН

О ПРАВЕ НАЦИЙ НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ

на языке гуджарати